

TARTU ÜLIKOOL
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Kunstiajaloo osakond

Eva Elise Oll

LOOVUSE JA VAIMUHAIGUSTE PSÜHHOLOOGILISED SEOSSED. JOHANNES

SAALI NÄIDE

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Tõnis Tatar (PhD)

Tartu
2020

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	3
1. LOOVUSE SEOSED PSÜHHOPATOLOOGIAGA.....	7
1.1 Evolutsioonirakurs.....	7
1.2 Divergentne mõtlemine.....	10
1.3 Latentne inhibitsioon.....	13
2. PSÜHHOPATOLOOGIA SEOSED LOOVUSEGA.....	16
2.1 Psühhoos ja skisofreenia.....	16
2.2 Skisotüüpsus.....	20
2.3 Maania.....	23
3. JOHANNES SAALI LOOMINGU EKSPRESSIIVUSE PARATAMATUS.....	27
3.1 Elu, haigus ja looming.....	27
3.2 Kunstis avalduv elutaju.....	29
3.3 Vanaduse ja surma temaatika.....	33
KOKKUVÕTE.....	39
Lisa 1.....	42
Lisa 2.....	43
SUMMARY.....	44
Kasutatud kirjandus.....	46

SISSEJUHATUS

Kunstitalendi ja hullumeelsuse vahel on tabamatu ning müstifitseeritud seos, mille olemust on püütud mõista juba Antiik-Kreeka aegadest alates. Hippokratese kehavedelike teooria kohaselt on vaimuhaiguste, melanhoolia ja loomingulisuse läte ühine – musta sapi ülekaal organismis¹; Platoni arvates sünnivad jumala annina hullumeelsuse kaudu suurimad hüved². Hullumeelsuse ja loomingulisuse seos on inimese loomusesse sügavalt juurdunud stereotüüp, mida on teadmiste muutudes kirjeldatud erisuguse terminoloogiga, ent mida kinnitavad argumendid näivad alati võrsuvat kausaalsest ühisosast.

Inimene tajub intuiitiivselt psühhopatoloogia ja loomingulisuse lätte ning kasvupinnase osalist kattumist, mistõttu püüab siinkirjutaja mõista jung-ilikku arhetüüpse hullu kunstniku müüdi essentsi empiiriliste teaduste ja looduseaduste taustal. Bakalaureusetöö eesmärk on aru saada loomingulisuse ja hullumeelsuse psühholoogilisest ühisosast ning leida vastus küsimustele, kas ja kuidas psüühikahäire avaldub Johannes Saali loomingu. Peatükkides „Loovuse seosed psühhopatoloogiaga“ ja „Psühhopatoloogia seosed loovusega“ toetatakse suuresti loovuspsühholoogiliste uuringute refereerimisele ja analüüsile ning on vundamendiks autori huvile psüühiliselt häiritud kunstnike elu ja loomingu vastu. Lähtudes seesmisest struktuurist suunaga üldiselt detailsemale, lõpetab bakalaureusetöö peatükk „Johannes Saali loomingu ekspressiivsuse paratamatus“, mis püüab kunstniku loomingulisse pärandisse süvenedes tuvastada sealset psüühikahäire ainukordset pitsert.

Bakalaureusetöö aktuaalsus põhineb loovuse ja vaimuhaiguste ajatul seostamisel, millest on Euroopas ja USA-s väga palju kirjutatud, Eestis seevastu on autorile teadaolevalt seda teemat puudutatud vähe. Mainimata ei saa jätta Vaino Vahingut (1940–2008), kes on kirjutanud Johannes Saalist psühhiaatri pilguga³. Teosesse „Vaimuhaiguse müüt“ (2005) on koondatud Vahingu loomepsühholoogilised tekstid, mis analüüsivad peaaesjalikult kirjanikke. Kirjanike psüühikat on uurinud 1891. aastal Tartu Ülikooli närvi- ja vaimuhaiguste õppetooli professor Vladimir Tšiž, kelle teos „Kirjanik psühhiaatri silmis“ süveneb Aleksandr Puškini, Friedrich Nietzsche, Nikolai Gogoli ja Ivan Turgenevi psüühikasse. Valdur Mikita on kirjutanud väitekirja, mis semiootika ja psühholoogia interdistsiplinaarse pilguga analüüsib loovuse ja

¹ Hagop S. Akistal, Kareen K. Akistal, „In search of Aristotle: temperament, human nature, melancholia, creativity and eminence“, *Journal of Affective Disorders*, 100 (mai 2007), 1–2.

² Platon, *Teosed I. Phaidaros*, (Tartu: Ilmamaa, 2003), 309.

³ Vaino Vahing, „Johannes Saalist psühhiaatri pilguga“, in *Johannes Saal. Elu metamorfoosid*, koost Tiiu Talvistu, (Tartu: Tartu Kunstimuseum, 2006), 57–76.

kultuurimärkide seoseid⁴. Kättesaadavate andmete põhjal ei leidu vaimuhaigetele kunstnikele spetsialiseerunud Eesti kunstiajaloolasi ega psühholooge.

Töö on jaotatud kolmeks suuremaks peatükiks, millel on omakorda kolm alapeatükki. Esimeses peatükis „Loovuse seosed psühhopatoloogiaga“ vaadeldakse loovuse ja psühhopatoloogia põhjuslikke seoseid kaugemalt, alustades evolutsiooni rakursist eesmärgiga mõista, miks ei ole evolutsioon vaimuhaigusi elimineerinud. Peatükis „Divergentne mõtlemine“ süvenetakse mõtlemise liiki, mida iseloomustab arvukate toimivate ideede ja lahenduste peale tulemine. Divergentset mõtlemist on peetud loovuse oluliseks eelduseks ja samas omistatud ka vaimuhaigetele mõtlemisele. Esimese peatüki viimases osas analüüsitakse latentset inhibitsiooni, mis toimib kui filter inimteadvuse ja sensoorse maailma vahel. Selle kognitiivse protsessi defitsiidi on loovuspsühholoogid tuvastatud nii loomingulistest kui ka psüühiliselt häiritud inimestes.

Teises peatükis „Psühhopatoloogia seosed loovusega“ keskendutakse kolmele psüühikahäirele, mida on kõige enam loomingulisusega seostatud. Peatükid „Psühhoos ja skisofreenia“, „Skisotüüpsus“ ja „Maania“ on struktuurilt sarnased – kõigepealt tutvustakse võrdlemisi kliinilise pilguga vastavat psüühikahäiret ning seejärel keskendutakse loovuspsühholoogilistele uurimustele, milles on täheldatud geneetilist jagatud pagasit, loovusega sarnaseid kognitiivseid-emotsionaalseid mehhanisme ja mõtteprotsesse.

Bakalaureusetöö kolmas peatükk kunstnik Johannes Saalist vajab mõttelise silla ehitamist eelnevate peatükkide hierarhiliselt üldisema psühholoogilise meetodi ja edasise kunstiajaloolise käsitluse vahel. Loovuse ja hullumeelsuse kontiinumi uuriv kirjandus toob sageli esile tõsiasja, et mitte kõik vaimuhaiged ei väljenda ennast kunstimeetoditega (näiteks on välja toodud, et 5% kunstihariduseta skisofreenikutest hakkavad haigusperioodil kunstiga tegelema⁵). See on oluline iseenesestmõistetavus, millele psühholoogiline meetod sügavamalt tähelepanu ei pööra, kuigi sellele keskendudes ilmneb nii mõndagi. Psüühikahäired viivad inimese seisundisse, kus välismaailmaga kontakti saamine on raskendatud nii hullumeelsuse stigmatiseerituse kui ka vaimuhaige seisundi (nt mõttetegevuse sogasus, afektiivne kohatus jms) tõttu. Samas evolutsioonist tulenevale sotsiaalsusele vajab inimene mõistmist, mistõttu võib näiteks skisofreeniku sõnasalatit või maaniliselt täiskritseldatud pabereid pidada

⁴ Valdur Mikita, *Kreatiivsuskäsitluse võrdlus semiootikas ja psühholoogias*. (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2000).

⁵ Johannes Herbert Plokker, *Artistic self-expression in mental disease*. (London: Charles Skilton LTD, 1964), 104.

eneseväljenduslikuks appi-karjeks, mis püüab sisemaailma välismaailmale demonstreerida ning arusaadavaks teha. Pole kahtlust, et *art brut* mõningad teosed rabavad vaatajat enda eriskummalisuse, üksikasjalikkuse ja arutu fantaasiaga. Samas oleks ennatlik kõiki taolisi töid nimetada automaatselt kunstiteosteks, sest nende loomisprotsessi algimpulss on enamasti olnud üksnes püüd enda hirmutava ja sõgeda psüühilise kaose välismaailmale selgitamine. Kuigi tõelise kunstilise loovuse üheks vaieldamatuks substantsiks on eneseväljendus, on selle kõrval teisi tarvilisi osised. Hullumeelsusele ja loovusele mõeldes on siinkirjutajale selginenud, et kunsti sünni eeldusteks on lisaks tehnilistele oskustele ja eneseväljendusele ka spetsiifiline teadlikkus sellest, et tehakse kunsti kunsti pärast. Loovuse ja hullumeelsuse seotuse küsimus võib esiti näida kindlapiirilise uurimisala, kuid sellest mentaalsel tasandil põgusalt eemaldudes võimaldamaks distantseeriv üldistus, ilmneb, et see on tegelikult küsimus kunsti ja selleks vajamineva ainulaadse loovuse olemuse kohta. On võimalik konstrueerida visandlik mudel (vt lisa 2), mis püüab näidata loovuse, hullumeelsuse, eneseväljenduse ja kunsti suhteid. Hullumeelsuse ja loovuse osaline kattuvus võib mõjutada psüühiliselt häiritud kunstnike loomingut, tekitades teatavaid temaatilisi ja väliste omaduste paratamatusi. Nende paratamatuste märkamine ja analüüs psüühikahäirest mõjutatud professionaalsete kunstnike loomingus teevad võimalikuks loovuse ja hullumeelsuse osaliste samasuste mõistmise, esitatud mudeli sisuküllastamise ja lubavad mõttemaastikul mängida kunstiolemuse ajastuspetsiifilise, ambivalentse ja formuleerimatu olemusega.

Siinkirjutaja peab nentima loovuse ja hullumeelsuse kontinumist lähtuvat kunstiteoste analüüsiva kirjanduse kahte äärmuslikku üksteist ignoreerivat suunda: enamus kirjandusest läheneb psüühiliselt häiritud kunstnike loomingule psühhoanalüütilise meetodiga, mida on kahtlemata võimalik kohandada pea kõigile, ent spekulatiivses ebateaduslikkuses ning müütilistest faktidest lähtumises kaotatakse pahatihti sisukus⁶. Teine suund on rõhutatult formalistlik ignoreerides täielikult teemavalikute potentsiaalseid põhjuseid ning keskendudes üksnes värvile, joonele, vormile, mõnel juhul ka kompositsioonile⁷. Sageli koondatakse põhifookus *art brut* omanäolisele fenomenile ning eiratakse hullumeelsete professionaalsete

⁶ *Creativity and madness. Psychological studies of art and artists*, koost Barry Panter et al., (Aimed Press, 1995); Richard D. Chessick, *Emotional illness and creativity. Psychoanalytic and phenomenologic study*. (Conneticut: International Universities Press, 1999).

⁷ Plokker, *Artistic self-expression in mental disease.*; Edmund M. R. Critchley, *Hallucinations and their impact on art*. (Preston: Carnegie Press, 1987).

kunstnike teoseid⁸. Selliselt puudub optimaalne metoodika analüüsimeks psüühiliselt häiritud professionaalsete kunstnike teosed ning vajab edasist teadlikku väljatöötamist.

Optimaalse metoodika puudumisel sukeldutakse käesoleva töö viimases peatükis Johannes Saali kunstiteoste analüüsi. „Meie oma van Gogh-ks⁹“ tituleeritud kunstnikule pühendatud peatükk „Johannes Saali loomingu ekspressiivsuse paratamatus“ jaguneb omakorda kolmeks alapeatükiks. Hakatuseks antakse põgus ülevaade Johannes Saali elukäigust, patoloogiast ja loomingulisest vormumisest, millejärel süüvitakse peatükis „Kunstis avalduv elutaju“ kunstniku loomingu paratamatusse ekspressiivsusesse ning teostel ühtepuhku korduvate inimtüüpide võimalikesse põhjustesse. Lõpetuseks analüüsitakse peatükis „Vanaduse ja surma temaatika“ fataalse kunstilise väljenduslikkuse idee lipu all Johannes Saali surmatemaatilisi teoseid.

⁸ Lucienne Peiry, *Art Brut. The origins of Outsider art*. (Pariis: ADAGP, 2001).; *Parallel Visions. Modern artist and Outsider art*, koost Maurice Tuchman *et al.*, (Los Angeles: Princeton University Press, 1993).

⁹ Ants Juske, *Tundeline teekond Velázquezest Navitrollani*. (Tartu: Ilmamaa, 2012), 389–92.

1. LOOVUSE SEOSD PSÜHHOPATOLOOGIAGA

1.1 Evolutsiooni rakurss

Mõistmaks süvitsi loovuse ja psüühikahäirete seoseid, ei saa mööda vaadata evolutsioonist, mis on tõenäoliselt üks kõige olulisem inimesi kujundanud mehhanism. Miljonite aastate jooksul on evolutsioon inimese ja keskkonna vahelise kommunikatsiooni järk-järgult modelleerinud selliseks, nagu inimesed seda nüüd tajuvad. Autor mõtestab evolutsiooni kui eepilist ja häirimatut kaalu, mis püüab balansseerida eksistentsi jätkumist aeg-ajalt ühtteist sinna lisades või sealt eemaldades. Pea kõike maist ja materiaalist on võimalik seletada evolutsiooniga. 21. sajandi psühholoogias on muutunud tavateadmiseks, et psüühikahäiretel on lisaks keskkonnale ka väga oluline geneetiline komponent (v.a. isiksusehäired). Evolutsiooni kontekstis eeldame, et geenid, mida tuhandeid aastaid järglastele edasi antakse, on inimese ellujäämisele kohastumuslikult vajalikud. Esmapilgul ei näi hullumeelsus, mida evolutsioon pole elimineerinud, olevat miski, mis võiks inimesele adaptiivselt kasulik olla; selliselt tekib küsimus – miks pole looduslik valik hullumeelsust kõrvaldanud?

Ühe levinud teooria kohaselt on geenid, mille olemasolu võib sobilikes keskkonnatingimustes avalduda psüühikahäirena, seotud ka loominguilisusega¹⁰. Psühholoogid on püüdnud leida vastust paradoksaalsele evolutsioonimõistatusele, miks skisofreeniat põdevate inimeste protsentuaalne osakaal ei vähene (elupuhune levimus on umbes 1%, kuid erineb pisut riikide lõikes¹¹), kuigi uuringud on näidanud, et skisofreenilised inimesed abielluvad ja saavad lapsi võrdlemisi väikse tõenäosusega¹². Evolutsionistide seas on skisofreenia, ja üldiselt vaimuhaiguste püsivust seletatud jagatud geneetilise pagasiga¹³: evolutsiooni loogikast lähtudes säilivad vaimuhaiguseid põhjustavad geenid, sest nendega käib kompensatsioonina kaasas suurem loovus. Kui see hüpotees vastab tõe, on meil olemas vastus küsimusele, miks

¹⁰ Nancy C. Andreasen, „The Relationship between creativity and mood disorders“, *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 2 (juuni 2008), 251–5.; Shelley H. Carson, „The shared vulnerability model of creativity and psychopathology“, in *Creativity and mental illness*, koost James C. Kaufman, (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 253–55.; Akistal & Akistal, „In search of Aristotle: temperament, human nature, melancholia, creativity and eminence“, 1–6.

¹¹ Elaine Walker *et al.*, „Schizophrenia: etiology and course“, *Annual Review of Psychology*, 55 (märts 2004), 401–3.

¹² Anna C. Svensson *et al.*, „Fertility of first-degree relatives of patients with schizophrenia: a three generation perspective“, *Schizophrenia Research*, 1–3 (märts 2007), 238–45.; James H. MacCabe *et al.*, „Lifetime reproductive output over two generations in patients with psychosis and their unaffected siblings: the Uppsala 1915-1929 Birth Cohort Multigenerational Study“, *Psychological Medicine*, 10 (oktoober 2009), 1667–76.; Matthew Avila, *et al.*, „Genetic epidemiology and schizophrenia: a study of reproductive fitness“, *Schizophrenia Research*, 47 (märts 2001), 233–41.; Anne S. Bassett *et al.*, „Reproductive fitness in familial schizophrenia“, *Schizophrenia Research*, 21 (september 1996), 151–60.

¹³ Jon Löve Karlsson, „Creative intelligence in relatives of mental patients“, *Hereditas*, 100, (märts 1984), 83–6.

evolutsioon on olnud armuline vaimuhaiguste jätkusuutlikkuse vastu. Näib, et kui hullumeelsuse ja loomingulisuse avaldumiseks tarvilik genotüüp kasvõi osaliselt kattub, on loominguliste inimeste eksistentsi hinnaks on psüühiliselt häiritud inimesed.

Bioloogilises inimeses on komponendid, mis vastutavad samal ajal nii psüühikahäirete kui ka suurenenud loovuse eest. Kui evolutsioon oleks miljonite aastate jooksul loodusliku valiku teel kõrvaldanud meie psüühiliselt häiritud eellased, elaksime maailmas, kus puuduksid ka loomingulised inimesed. Inimeste ellujäämise eeldus on kohaneda muutuva keskkonnaga, igasugune kohanemine nõuab aga kohastumuslike probleemide lahendamist, toimivate ideede ja lahenduste genereerimist¹⁴. Seega on inimliigi säilimise fundamentaalseks eelduseks loovuse olemasolu¹⁵. Tänapäeval neuro- ja geeniteadustel ei ole veel põhjanevaid vastuseid küsimusele, milliste geenide koostöö loovust ning vaimuhaiguseid põhjustab. Kas kauges tulevikus oleks võimalik hullumeelsuse avaldumisel inimese geenid ümber lülitada selliselt, et haiguse asemel ilmneks inimesel hoopis loovus? Samas kui genotüüp avaldub koostoimes keskkonnatingimustega, näiks mõistlikum tegeleda just viimastega¹⁶. Jäädes realistlikuks, tuleb esialgu leppida geneetiliste eelduste veneruletiliku dualismiga.

Hoomamaks loovuse evolutsioonilisi tagamaid, on vaja mõista, milleks inimesel üldse on loovat mõtlemist tarvis. Loovat mõtlemist seostatakse ja ka samastatakse väga sageli divergentse mõtlemisega. Süsteemsuse nimel jaotatakse tänapäeva psühholoogias mõtlemine kaheks üksteist täiendavaks ja teataval määral teineteisele vastanduvaks liigiks – konvergentne ja divergentne mõtlemine. Konvergentset mõtlemist iseloomustab tuginemine loogikale ja eelnevatele teadmistele baseerumine ning eeldus, et probleemil on vaid üks õige lahendus. Divergentsele mõtlemisele on aga omane probleemidele mitmekesiste, ebatavaliste, ent toimivate lahenduste leidmine.¹⁷ Saab mõelda, et probleemide divergentne lahendamine tagas tänapäeva inimese eellastele teatava erilise staatuse ja n-ö osalise sõltumatuse evolutsioonist. Kui meie eellasi tabasid uudsed katsumused, võimaldas kohastumuse teel omandatud loov mõtlemine need lahendada kiiremini kui evolutsioon. See omakorda lõi tingimused suurema hulga inimeste ellujäämiseks ning nende järglaste saamiseks, kellele anti edasi enda võimekad geenid, sest mida kohasem käitumine (käitumine kui üleüldine otsuste langetamine,

¹⁴ Matthijs Baas *et al.*, „A meta-analysis of 25 years of mood-creativity research: hedonic tone, activation, or regulatory focus“, *Psychological Bulletin*, 134 (november 2008), 779–806.

¹⁵ Mark A. Davis, „Understanding the relationship between mood and creativity: A meta-analysis“, *Organizational Behaviour and Human Decision Processes*, 108 (jaanuar 2009), 25–38.

¹⁶ Melanie L. Beausart *et al.*, „Reviewing recent empirical findings on creativity and mental illness“, in *Creativity and mental illness*, 48.

¹⁷ *Ibid.*, 262.

tegutsemine ja reageerimine keskkonna katsumustele), seda suurem oli tõenäosus saada järglasi¹⁸. Mõned loovuspsühholoogid usuvad, et loomingulisuse evolutsiooniline põhjus võib olla ka potentsiaalsete seksuaalpartnerite peibutamine¹⁹. Ent n-ö loovate geenidega käib kaasas ka pahupool – psüühikahäired, mis väänavad sensoorse maailma informatsiooni ja sellega toimetulemist „groteski ja absurdi“²⁰. Lähenedes loovuse ja hullumeelsuse seosele evolutsiooni rakursilt, näib ühisosa peituvat geenide polaarsuses – ühelt poolt loovus, teiselt poolt hullumeelsus.

Stephen Jay Gould ja Richard Lewontin laenasid kunstiajaloo arhitektuurimõiste „vikkel“ tähistamaks evolutsiooni kontekstis juhuslikku kaasuvat nähtust (nende kõige kõnekam ja teadusmaastikul ohtralt vaidlusi põhjustanud viklik tituleeritud näide on inimaju võimekus)²¹. Viklid on evolutsioonilise kujundamise adaptiivsete omaduste geenikombineerimise käigus tekkinud epifenomenilised omadused. Viklitel ei pruugi ellujäämises esiti olla funktsiooni, kuid ajapikku võivad need kujuneda olulisteks adaptiivsusteks, millest domino-efektina saavad alguse uued kohastumused. Saab rääkida ka kahjutoovatest viklitest, mille näiteks peetakse tugevalt geneetilise komponendiga skisofreeniat²². Kui varasemalt on vikleid jagatud funktsionaalsuse alusel kaheks – need, mis osutuvad elusolendile kasulikuks ja need, millel puudub kasulikkus²³ – ent jaotusest on puudu kahjulikud viklid. Sellise kolmeosalise mudeli järgi liigitusid psüühikahäired kahjulike viklite alla, mis kaasuvad loovuse eest vastutavate polaarsete geenikombinatsiooniga.

Nimeka intelligentsuse uurija Satoshi Kanazawa teooria kohaselt kujundas evolutsioon intelligentsuse lahendamaks uudseid probleeme, mille jaoks inimesel ei ole kaasündinud kohastumusi²⁴. Kanazawa teooriast tuletades oleks intelligentsuse definitsiooniks – sarnaselt loovuse või divergentse mõtlemise psühholoogilise definitsioonidega – oskus lahendada uudseid probleeme. Selliselt näivad nii loovuse kui intelligentsuse definitsioonid jäävat

¹⁸ Daniel Nettle, *Strong imagination. Madness, creativity and human nature* (New York: Oxford University Press, 2001), 102.

¹⁹ Daniel Nettle *et al.*, „Schizotypy, creativity and mating success in humans,“ *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 273 (november 2005), 611–12.

²⁰ Nettle, *Strong imagination*. 9.

²¹ Stephen Jay Gould *et al.*, „The spandrels of San Marco and the Panglossian paradigm: a critique of the adaptationist programme“, *Proceedings of the royal society of London. Series B. Biological Sciences*, 205 (september 1979), 581–98.

²² Godfrey D. Pearlson, Bradley S. Folley, „Schizophrenia, psychiatric genetics, and Darwinian psychiatry: an evolutionary framework“, *Schizophrenia bulletin*, 34 (juuli 2008), 728–9.

²³ David M. Buss *et al.*, „Adaptations, exaptations, and spandrels“, *American psychologist*, 53 (mai 1998), 539.

²⁴ Satoshi Kanazawa, „General intelligence as a domain-specific adaptation“, *Psychological review*, 111.2 (aprill 2004), 512–23.

ülemääraselt üldsõnaliseks, kuid taoline üldsõnaline kattuvus võib olla teistmoodi sisukas: ehk on intelligentsus ja loovus – sarnaselt loovusele ja hullumeelsusele – osaliselt kattuvad küljekuti paiknevad inimsusele omased nähtused? Loovusest saaks sellisel juhul mõelda kui kohastumuslikust intelligentsuse sõsarast ning hullumeelsusest kui moondunud loovusest.

1.2 Divergentne mõtlemine

Inimloomuse fundamentaalne modelleerija evolutsioon on meile kinkinud divergentse mõtlemisvõime, mis omakorda on igasuguse loomingulisuse aluseks. Termini tõi teadusmaastikule USA individuaalsete erinevuste psühholoog Joy Paul Guilford, kui ta 1950ndatel uuris loominguliste inimeste mõtlemist. Guilford pidas vajalikuks liigitada mõtlemine divergentseks ehk loovaks ja konvergentseks ehk loogikapõhiseks, kuna märkas, et klassikalised IQ-testid soosisid pigem viimast. Guilford on divergentsele mõtlemisele poeetiliselt omistanud piirideta vabaduse liikuda igas suunas.²⁵ Seostanud loovuse divergentse mõtlemisega, fikseeris ta divergentse mõtlemise erisused, milleks on: voolavus kui võime leida probleemidele suurel hulgal potentsiaalselt toimivaid lahendusi; paindlikkus kui oskus leida probleemidele eriilmelisi lahendusi; originaalsus kui võime jõuda uudsete ideedeni; ning detailsus kui võime enda ideed psüühikas süstematiseerida ja organiseerida.²⁶ Kõikides inimestes avaldub nii divergentne kui ka konvergentne mõtlemine, kuid erinevus seisneb kvantiteedis – loovatel inimeste psüühika eelistab probleeme sagedamini lahendada divergentselt. Divergentne mõtlemislaad varieerub: see võib olla sõna-eelne, metafoorne või konkreetne, teadvustatud või teadvustamata, emotsionaalne või loogiline²⁷.

Divergentsele mõtlemisele on omane arvukalt originaalsete, ootamatute ning adaptiivsete ideede genereerimine, ent loovuse realiseerimiseks ei ole see piisav²⁸. Divergentne mõtetöö kuulub loovusprotsessis algstaadiumi, mille ajal tulvavad looja teadvusesse visandlikud mõtted ja kontseptsioonid baseerudes intensiivsel mõtteturgutusel, assotsiatsioonidel,

²⁵ Joy P. Guilford, „A revised structure of intellect,“ *Report of the Psychological Laboratory, University of Southern California*, 19 (aprill 1957).

²⁶ „Joy Paul Guilford“, newworldencyclopedia.org, 12.03.2018 (kasut 05.04.2019)

²⁷ Ryan D. Tweney, „Presymbolic processes in scientific creativity“, *Creativity Research Journal*, 9 (aprill 1996), 163–72.; Albert Rothenberg, „Creativity, mental health, and alcoholism“, *Creativity Research Journal*, 3 (jaanuar 1990), 179–201.; Mark A. Runco, „Creativity and development: recommendations“, *New Directions for Child Development*, 72 (juuni 1996), 87–90.; Jennifer Gutbezahl, James R. Averill, „Individual differences in emotional creativity as manifested in words and pictures“, *Creativity Research Journal*, 9 (oktoober 1996), 327–37.

²⁸ Todd I. Lubart, „Creativity across cultures“. In *Handbook of Creativity*, koost Robert J. Strenberg, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 339.

kombineerimisel, muundamisel, analoogidel ja kategooriate reduktsioonil²⁹. Paljude spontaanselt inimese teadvusesse tunginud ideede rägastikus orienteerumiseks on paratamatult tarvis rakendada loogilisemat konvergentset mõtlemist kui kompassi, mis annulleerib ebaefektiivsed ideed, kasutades selliseid kognitiivseid strateegiaid nagu kontseptuaalne interpretatsioon, tunnuste omistamine, hüpoteeside kontrollimine ja järeldamine³⁰. Tõelise loovuse sündimiseks on seega vaja rakendada mõlemat liiki mõtlemist³¹; järeldustes on mindud veel kaugemale ja väidetud, et loovuse realiseerimiseks on vajalikud vastandlikud isiksusedimensioonid ja -omadused³².

Kunstitegevuse visandamisetaapp on divergentse mõtlemise rakendamine – kunstnik produtseerib suurel hulgal visandeid, millest hiljem selekteerib need, mis väärivad edasiarendamist. Näib, et divergentne mõtlemine toetub osaliselt tõenäosusele – mida rohkem ideid, seda suurem on tõenäosus, et nende seas on midagi väärtuslikku ning originaalset. Ent ainuüksi divergentne mõtlemine kui kognitiivne protsess ei küllaldane loovate lahenduste lõplikuks realiseerimiseks – peamine idee seisneb originaalsuse potentsiaalis³³.

Divergentset mõtlemist on loovuse kõrval tihedalt seostatud ka psüühikahäiretega – skisofreenikute ebatavalist ja ootamatut mõtlemist kirjeldatakse kui desorganiseeritud, luululist ja divergentset³⁴. Skisotüüpse häire kirjeldavate terminite hulka kuulub divergentne mõtlemine ning maania- või hüpomaania faasis olevatel bipolaarsetel inimestel on tuvastatud võimendunud lennukas divergentne mõtlemine³⁵. Tulenevalt evolutsioonilisest jagatud geenipagasist, ühendab vaimuhaiguseid ja loovust ka spetsiifiline mõtlemislaad, mis produtseerib ebatavalisi ideid ja assotsiatsioone. Näiteks ilmneb skisofreeniahaigetel mõnikord kõneprotsessi sümptomeid, mis võiksid potentsiaalselt seostuda luulekunstiga: neologism kui uudsete sõnade väljamõtlemine ja nende aktiivne kasutamine, riimuv kõne ning n-õ sõnasalat,

²⁹ Peter Merrotsy, *Pedagogy for creative problem solving* (London: Routledge, 2017), 33, 36.

³⁰ *Ibid.*, 36–7.

³¹ Hans J. Eysenck, „Creativity, personality, and the convergent-divergent continuum“, in *Critical creative processes*, koost Mark A. Runco, (Hampton Press, 2003), 95–114.

³² Merrotsy, *Pedagogy for creative problem solving*, 33.

³³ David H. Cropley *et al.*, *The dark side of creativity*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 18.

³⁴ Nettle, *Strong imagination*, 120.; Scott Barry Kaufman *et al.*, „Creativity and schizophrenia spectrum disorders across the arts and sciences“, *Frontiers in psychology*, 5 (november 2014), 1145.

³⁵ Jan Cosgrave *et al.*, „Schizotypy and performance on an insight problem-solving task: the contribution of persecutory Ideation“, *Frontiers in Psychology*, 9 (2018), 1–2, 7.; Gordon Claridge, Sarah Blakey, „Scizotypy and affective temperament: relationships with divergent thinking and creativity styles“, *Personality and Individual Differences*, 46 (juuni 2009), 820–6.; Geir Kaufman, Astrid Kaufman, „When good is bad and bad is good: mood, bipolarity, and creativity“, in *Creativity and mental illness*, 209–28.

kus lausestuses väljaõeldud sõnad on desorganiseeritud skisofreeniku veidrate ja vabalt voolavate assotsiatsioonide tõttu.

Psühhiaater Albert Rothenberg on andnud nime kahele loova mõtlemise liigile: Januse protsess ja samaruumiline protsess³⁶. Siinkirjutaja arvates liigituvad mõlemad protsessid divergentse mõtlemise alamkategoriateks. Januse protsess on saanud oma nime Vana Rooma väravate, alguste ja lõppude jumal Januse järgi, keda kujutati kahe vastassuunas vaatava näoga³⁷. Januse protsessi rakendav inimene on suuteline nägema paradoksi loogilisust ja vastandite ühtsust; üheks kõige efeksemaks Januse ja samaruumilise protsessi näiteks on Albert Einsteini mõttemängud. Rothenberg peab Januse protsessi loometegevuse algimpulsiks, mis pole vahetu ja otsesena loomingus nähtav. Algimpulsi käigus valib ja arendab looja vastandid ühtseks tervikuks väljendamaks tähenduslikult universaalseid väärtuseid, kogemusi, tundeid ja mõtteid.³⁸

Kui Januse protsessi saab võrrelda visandi või esialgse ideekavandiga, siis samaruumilise protsessi käigus arendatakse ja korrastatakse tahumatut ideed, seni kuni see toimib ja saavutab oma mõju. Samaruumilist mõtteprotsessi iseloomustab kahe või rohkema eraldiseisva ja näiliselt sobimatu olemuse ettekujutamine selliselt, et tekib uus olemus.³⁹ Taolise mõtteprotsessi tulemid ei ole pelgalt olemus(t)e aspektide nentimine, vaid ootamatutes seostes uue olemuse genereerimine. Just selle protsessi käigus sünnivad poetilised metafoorid, mis on igasuguses loomingus tähtsal kohal. Januse protsessiga sisse juhutatud üheruumiline protsess loob polüseemia – looja teadvuses tekivad kummastavad metafoorsed visuaalsed (või verbaalsed, akustilised) pildid⁴⁰. Kui taoliste mõttemustritega inimesele on lisaks omane motivatsioon luua, on tulemuseks originaalne looming. Januse protsessi käigus sobitatakse vastandid ja seostamata elemendid toorelt, seejärel ühendatakse need samaruumilises protsessis toimivaks tervikuks. Selles uues originaalses tervikus säilib pinge, mis ei tõuka eemale, vaid tõmbab mitmetähenduslikkusega enda poole. Rothenberg on enda pikaajases eksperimentaalses uurimustöös tuvastanud mõlemate protsesside kohalolu loometegevuses⁴¹.

³⁶ Autori tõlge, eng: *homospacial process.*; Albert Rothenberg, *Creativity and madness: New findings and old stereotypes* (London, Baltimore: The John Hopkins Press, 1990), 14–37.; Johannes Irmscher, *Antiigileksikon 1* (Tallinn: Valgus, 1983), 217.

³⁷ Rothenberg, *Creativity and madness*, 15.

³⁸ *Ibid.*, 15–25.

³⁹ *Ibid.*, 25–31.

⁴⁰ *Ibid.*, 28.

⁴¹ *Ibid.*, 31–5.

Siinkirjutaja leiab Rothenbergile vastanduses, et Januse- ja samaruumilised protsessid võivad olla omased ka vaimuhaige mõttetegevusele – need võivad saada sedavõrd kõikehõlmavaks, et elutegevus häirub märkimisväärselt, kuna mõlemad mõtteprotsessid nõuavad väga palju intellektuaalset ja emotsionaalset ressursi⁴². Näiteks avalduvad need eelpool mainitud neologismides, riimuvast kõnes, aga ka sõna-salatis: kui lülitada välja ebaloogiline ja püüda mõista absurdsena näivaid assotsiatsioone. Loova inimese puhul on kirjeldatud mõtteprotsessid pigem teadvustatud ja tahtlikud, sellal kui vaimuhaige puhul võib neil olla halvav ja destruktiivne mõju. Loov divergentselt mõtlev inimene, kes rakendab Januse ja samaruumilist protsessi, kontrollib enda kohati kaootilist mõttetulva ning võib ümber lülitada konvergentsele mõtlemisele või hoopis unelustesse. Vaimuhaiget aga kontrollivad kirjeldatud protsessid, mis igiliikurina hoiavad teadvust aktiivsena ka täieliku kurnatuse saabumisel, muutes mõtlemisetulemid lumepallina aina kurioossemaks. Samas jagatud geneetiline pagas, sarnased kognitiivsed ja emotsionaalsed mustrid hägustavad vaimuhaiguste ja loovuse piiri selliselt, et nende vahele jääb kontiinum.

1.3 Latentne inhibitsioon

Meid ümbritsev sensoorne maailm pulbitseb informatsioonist, millest osa on inimesele vajalik, enamik aga mitte. Kujutlegem maailma, kus inimene tajub iga väiksematki infokildu võrdse intensiivsuse ja relevantsusega – eksistents oleks meie jaoks kaootiline tajumüra, milles orienteerumine oleks tõenäoliselt võimatu. Õnneks on inimesele omane kognitiivne mehhanism, mis filtreerib massilisest infotulvast välja olulisema ning toob selle inimese teadvusesse. Ebaolulist teavet suudame eirata tänu latentse inhibitsiooni protsessile, mis selekteerib ja ignoreerib informatsiooni⁴³.

Latentse inhibitsiooni defitsiiti on eelkõige seotud skisofreeniaspektri ja muude psühhootiliste häiretega, kus keskkonnast jõuavad teadvusesse ka ebaolulised stiimulid, mis häirivad drastiliselt mõttetegevust ja tähelepanu⁴⁴. Individuaalsete omaduse avatus kogemustele ja ajuuühenduste üliintensiivsuse (nimetatakse ka hüperühenduvuseks) kõrval on latentset pidurdust peetud kolmandaks peamiseks loovuse ja psühhopatoloogia jagatud haavatavuse

⁴² *Ibid.*, 161.

⁴³ Robert E. Lubow, „A short history of latent inhibition research“, *Latent Inhibition: Cognition, Neuroscience and Applications to Schizophrenia*, 6 (mai 2010), 1.

⁴⁴ Kaufman, „Creativity and schizophrenia spectrum disorders across the arts and sciences“, 1145.; Robert E. Lubow *et al.*, „Latent inhibition in low and high „psychotic-prone“ normal subjects“, *Personality and Individual Differences*, 12 (mai 1992), 563–72.

aspektiks (vt Lisa 1)⁴⁵. Samas on jõutud tõdemuseni, et ka loovatel inimestel võib latentne inhibitsioon keskmisest nõrgem olla⁴⁶. Harvardi Ülikooli õppejõud ja põhjalikult psühhopatoloogia ja loovuse seoseid otsinud teadlane Shelly H. Carson avastas enda 2003. aasta uuringus korrelatsiooni latentse inhibitsiooni, loovuse ja loometegevusega seotud saavutuste vahel. Carson järeldas tulemustest, et loovate indiviidide teadvusel on ligipääs suuremale hulgal ümbritsevast maailmast saadavatele stiimulitele, mis omakorda suurendab oluliselt tõenäosust tulla originaalsetele ideedele.⁴⁷ Kuna latentne inhibitsioon toimub inimese psüühikas mõtlemise algstaadiumis, annab see loovale indiviidile tajulise eelise n-ö keskmise inimese ees: Carsoni teooriast lähtudes järeldub, et loojanatuur märkab ja kogeb teadvustamata tasandil rohkem, mis omakorda võimaldab omavahel kombineerida täies ulatuses toimiva latentse inhibitsiooniga inimestele märkamata jäänud stiimulitest saadavaid assotsiatsioone, emotsioone ja ideid. Latentse inhibitsiooni piiratust on peetud ka kognitiivseks aluseks divergentsele mõtlemisele ja ebatavalistele assotsiatsioonidele⁴⁸.

Loovuse tärkamiseks ei piisa pelgalt väiksemast latentsest inhibitsioonist, mistõttu teadlased on püüdnud leida lisaeldusi, mis koos latentse inhibitsiooniga võiks anda tulemuseks lennuka loovuse. Näiteks on üheks oluliseks lisaväärtuseks peetud tähelepanu ulatust: mida laiem ulatus, seda rohkematele ja erinevamatele stiimulitele suudab indiviid korruga keskenduda⁴⁹. Kui latentse inhibitsiooni puuduliku toimimise kõrval on indiviidile omane ka kõrge intelligentsus, suutlikkus teadvustatult mõelda mitmele asjale korruga ja kognitiivne paindlikkus, on tõenäoliselt tegemist loomingulise naturiga⁵⁰. Kõrge IQ pöörab ümbritsevast maailmast vastuvõetavate stiimulite rohkuse enda kasuks ning taoliste kognitiivsete omadustega inimene jõuab originaalsete ideedeni. Seejuures on oluline ka mahukas töömälu (mida võib metafoorselt pidada mõtete töötoaks), et suuta pädevalt korrastada välismaailmast teadvusesse jõudvat stiimulite tulva.⁵¹ Latentset inhibitsiooni on seostatud isiksusejoonte Suure

⁴⁵ Shelley H. Carson, Jordan B. Peterson, „Latent inhibition and openness to experience in a high-achieving student population“, *Personality and Individual Differences*, 28 (veebruar 2000), 323–32.

⁴⁶ Hans J. Eysenck, „Creativity as a product of intelligence and personality“, in *International Handbook of Personality and Intelligence*, koost Donald H. Saklofske *et al.* (Boston: Springer, 2013), 231–47.

⁴⁷ Shelley H. Carson *et al.*, „Decreased latent inhibition is associated with increased creative achievement in high-functioning individuals“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 85 (september 2003), 499–506.

⁴⁸ Mark Papworth, „Artists’ vulnerability to psychopathology: an integrative cognitive perspective“, in *Creativity and mental illness*, 152.

⁴⁹ Gerald A. Mendelsohn, „Associative and attentional processes in creative performance“, *Journal of Personality*, 44 (juuni 1976), 341–69.

⁵⁰ Carson, „Decreased latent inhibition is associated with increased creative achievement in high-functioning individuals“, 500–4.

⁵¹ Shelley H. Carson *et al.*, „Openness and extraversion are associated with reduced latent inhibition: replication and commentary“, *Personality and Individual Differences*, 7 (november 2002), 1145.

Viisiku mudeli⁵² kogemustele avatuse dimensiooniga⁵³. Viimane kätkeb endas avatust fantaasiale, tunnetele, esteetikale, mõtetele, teguviisidele ja väärtustele⁵⁴ – autorile näivad need aladimensioonid fundamentaalse eeldustena igasuguseks loometegevuseks. Latentne inhibitsioon tundub olevat spektriomadus, mille üheks äärmuseks on tähelepanupuudus ja suletus uutele kogemustele (s.h. uudsetele ideedele), millele vastandub omakorda ekstreemne vastuvõtlikkus sensoorse maailma pakutavatele kogemustele, tajuelamustele ja nende põhjal genereeritavatele ideedele. Viimati nimetatud võivad jõuda absurdi piirimaile ja avalduda patoloogiliselt (näiteks hallutsinatsioonide või keeruliste ja terviklike luulumaailmade konstrueerimise näol). Ent nõrkusest saab tugevus, kui vähest latentset inhibitsiooni kompenseerivad keskmisest kõrgem intelligentsus, enese- ja maailmateadlikkus ning motivatsioon mõelda originaalselt. Selline kognitiivne kombinatsioon inimeses kujundab loomingulise natuuri, mis omakorda võib kulmineeruda geniaalsusega.

Metafoorselt võib mõelda, kuidas väike latentne inhibitsioon lubab inimese teadvuselavale hulgaliselt kentsakaid, kauneid ja juhuslikke lelusid. Inimene, kellel puuduvad loomingulisuseks tarvilikud kognitiivsed lisafunktsioonid, kaotab reaalsustaju ja mängib nende n-ö leludega absurdimaastikul ja jõuab vaimuhaiguse staadiumisse. Teisalt inimene, kellele teadvuselaval on samasugune kogus n-ö lelusid ja võimekus nendega efektiivselt ja originaalselt ümber käia, mängib loomingulisusemängu ja korrastab teadvuselava kaose, kus sünnib kunst.

⁵² Leksikaalsest lähenemisest alguse saanud mõjukas mudel püüab koondada viie ühisnimetaja/ dimensiooni (avatuse kogemusele, meelekindlus, ekstravertsus, koostöövalmidus, neurootilisus) alla kogu isiksuse kohta käiva sõnavara.

⁵³ Carson, „Openness and extraversion are associated with reduced latent inhibition: replication and commentary“, 1137–47.; Carson, „Latent inhibition and openness to experience in a high-achieving student population“, 323–32.

⁵⁴ Paul T. Costa, Robert McCrae, „Domains and facets: hierarchical personality assessment using the revised NEO personality inventory“, *Journal of Personality Assessment*, 1 (veebruar 1995), 28.

2. PSÜHHOPATOLOGIA SEOS LOOVUSEGA

2.1 Psühhoos ja skisofreenia

Psühhootilisus on omane paljudele psüühikahäiretele: suurele osale skisofreenialiididele, skisotüüpsetele-, püsivatele luululistele- ja skisoafektiivsele häiretele⁵⁵. Psühhoos võib olla põhilise häire üks komorbiidsetest sümptomitest, näiteks bipolaarsuse, depressiooni ja ka sõltuvushäirete raskemad juhtumid võivad kulmineeruda psühhootilise episoodiga⁵⁶. Sel ajal on ajutegevus häirunud, mis väliselt avaldub muutustena mõtlemises, tajuelamustes, emotsioonides ja käitumises. Viimaseid aastaid kasutusel olev RHK-10 [Rahvusvaheline Haiguste Klassifikatsioon] ütleb, et psühhoosi all kannatava inimese tegelikkuse tunnetamisvõime on häiritud (avalduv luulude, hallutsinatsioonide, psüühika üldise desorganiseeritusega). Taolises seisus inimene ei ole võimeline eristama objektiivset maailma iseenda subjektiivsetest psüühilistest elamustest, mistõttu tema valikud, emotsioonid ja reageeringud on sõltuvuses subjektiivsest kallutatud elamusest ja sellega tugevalt seotud. Mainitud põhjusel ei ole psühhootilise inimese käitumine ennustatav ning võib pädida ohuga iseendale või teistele.⁵⁷ Psühhomeetrised ja psühhodünaamilised uuringud on demonstreerinud loovuse ja psühhopatoloogia seoseid, eelkõige skisofreenia, bipolaarsuse ja skisotüüpse häire puhul⁵⁸. Mõningad loovuseuurijad on teoretiseerinud, et psühhoosikalduvustega ja loovaid inimesi ühendavad sarnased mõtteprotsessid⁵⁹.

Intuitiivsel tasandil pelgab iga inimene hullumeelseid. Autorile näib, et vaimuhaige stereotüüpne kuvand baseerub just psühhootiliselt häiritud inimesel; on tehtud üldistusi, kuidas psühhoos on hullumeelsuse tehniline nimetus⁶⁰. Psühhootilisus on eelkõige seotud skisofreenia erinevate vormidega, mistõttu on uurijate hinnangul skisofreenia teataval määral ühiskondlikult stigmatiseeritud⁶¹. Kuna psühhootilisuse sümptomid võivad intensiivselt varieeruda kergest raskeni, on viimasel aastakümnel hakatud mõtlema skisofreeniast kui

⁵⁵ RHK 10/V – Psüühika- ja käitumishäired, Maailma Tervishoiu Organisatsioon, toim Veiko Vasar (Tartu: Tartu Ülikooli Psühhiaatrikliinik, 1993). Elektrooniliselt kättesaadav kliinikum.ee/psyhhaatriakliinik/lisad/ravi/RHK/RHK10-FR17 (24.03.2019)

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ Eric Thys *et al.*, „Creativity and psychiatric disorders: recent neuroscientific insights“, *Tijdschr Psychiatr*, 53 (detsember 2011), 905–15.

⁵⁹ Andreas Fink *et al.*, „Creativity and schizotypy from neuroscience perspective“, *Cognitive, Affective & Behavioral Neuroscience*, 14 (märts 2013), 378–87.

⁶⁰ Nettle, *Strong imagination*, 8, 12.

⁶¹ Jim van Os *et al.*, „A critique of the „ultra-high risk“ and „transition“ paradigm“, *World Psychiatry*, 16 (juuni 2017), 200, 203, 205.

spektrihäirest⁶². Stigmatiseeritud või mitte, psühhootilist episoodi ja loova indiviidi mõtlemist ja kognitsioone seob sarnasuse tunnus – ebatavalisus. Mõlemaid staatuseid, millest üks patoloogiline kõrvalekalle ja teine kompleksne inimnatuur, iseloomustab aktiivselt seoseid loov mõtlemine. Ebaharilikud seosed aga annavad potentsiaalselt huvitavaid kunstilisi tulemusi, mis kõige puhtamalt esilduvad sürrealistlikus kunstis.

Skisofreenia sümptomid on kokkuleppeliselt klassifitseeritud kolmeks: positiivsed (psüühika tavafunktsioonidele on lisandunud ebatavalised nähud, nt luulud, hallutsinatsioonid), negatiivsed (psüühika tavafunktsioonide vähenemine, nt emotsioonide ja motivatsiooni alanemine) ning kognitiivsed ja desorganiseerituse sümptomid⁶³. Viimaste sümptomite mõju peetakse laiemalt eelpool kirjeldatud divergentseks mõtlemiseks või lõtvadeks assotsiatsioonideks, mistõttu on skisofreenia mõtlemisele omane kummastav sürreaalsus⁶⁴. Nettle toob näiteid skisofreenikute lahendatud klassifitseerimisülesannetest: üks patsient ühendas omavahel trompeti ja vihmavarju, kui „objektid, mis teevad häält“; teine patsient pidas omavahel sarnaseks õhku ja vett, kuna mõlemad on molekulaarse tiheduse olekud⁶⁵. Taolisi assotsiatsioone ei saa pidada otseselt valeks, küll aga kummalisteks nende ebatavalise konkreetsuse või abstraktsuse pärast. Erinevate psüühikahäirete psühhootilised sümptomid võivad olla väga kompleksed, ulatuslikud ja enesesiseselt loogilised. Kunstiajaloo heaks näiteks mastaapsest psühhootilisusest on William Blake-i looming. Nettle peab vaimuhaiguse sümptomite (s.t. hallutsinatsioonid, luulud) ja terve loomingulisuse põhierinevuseks hullumeelse võimetuse leida lõpplahendus – vaimuhaige ei ole võimeline enda teadvuse loodud narratiivist distantseeruma mõistmaks selle mõttekujutuslikku olemust⁶⁶. Terve looja mõistab, kus läheb piir reaalsuse ja väljamõeldu vahel⁶⁷.

1980ndatel viidi Islandi Geneetikainstituudis läbi põhjalik longituuduuring, milles analüüsiti skisofreenikute sugupuud mitme põlvkonna vältel. Tulemused näitasid, et skisofreeniat põdevate inimeste lähisugulaste seas oli loovuse ilmumine kaks korda sagedasem populatsiooni keskmisest. Tulemustest järeldati, et loovuse ja psühhooosi vahel on pärilikkuse korrelatsioon.⁶⁸ Loojanatuuri ja skisofreeniahaigete geneetiline ühisosa on välja tulnud ka

⁶² Rajiv Tandon, „Schizophrenia and other psychotic disorders in DSM-5: clinical implications of revision from DSM-IV“, *Clinical schizophrenia & related psychoses*, 1 (aprill 2013), 16–9.

⁶³ National Institute of Mental Health, „Schizophrenia“, nimh.nih.gov/health/topics/schizophrenia (24.03.2019)

⁶⁴ Nettle, *Strong imagination*, 120.

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ *Ibid.*, 7.

⁶⁷ *Ibid.*, 8.

⁶⁸ Karlsson, „Creative Intelligence in Relatives of Mental Patients“, 83–6.

värskemates uuringutes: näiteks eriliselt mahukas (1,2 miljonit Rootsi kodanikku hõlmanud) 40 aastat kestnud uuringus avastati, et kuigi kunsti- või teadusega tegelevatel inimestel endil ei olnud statistiliselt olulist tõenäosust põdeda psüühikahäiret (v.a. bipolaarne meeleoluhäire), siis skisofreenikute esimese astme sugulaste seas oli erakordselt suur arv loominguliselt aktiivseid inimesi; on ka leitud, et skisofreenikute psüühiliselt tervete lähisugulaste seas on lisaks suurele loovusele ka keskmisest kõrgem skisotüüpsete isikuomaduste määr.⁶⁹

Saksa neuroloog Adele Juda huvitus 20. sajandi alguses aktiivselt loovate indiviidide vaimsest tervisest. Ühes uurimisprogrammis vaatles ta 294 loovat inimest, kelle seas oli teadlasi, kunstnikke ja kirjanikke ning leidis, et nii kunstnikel kui ka teadlastel on kasvanud soodumus langeda psühhoosi. Võrreldes teadlaste, kirjanike ja muusikutega, oli kunstnike seas suurem skisofreenia ja psühhopaatia esinemissagedus.⁷⁰ Oluline on meeles pidada, et psühhodiagnostika on praegusel ajal teistsugune: psühhopaatiat eraldi klassifikatsioonina ei esine RHK-10's ega DSM-5's. Psühhopaatia vananenud termin, mis tänapäeval on täpsustunud rubriikidesse isiksuse- ja käitumishäired.⁷¹ Kuigi Juda ulatuslikku uurimustööd on kritiseeritud natsistliku rassihügieeni ideoloogilise konteksti ja subjektiivse psühhopatoloogia määratluse pärast⁷², on see siiski kultuurilooliselt oluline katsetus demonstreerida vaimuhaiguse ja loovuse seost.

Frank Barroni uurimused on jätnud jälje loovuspsühholoogia ajalukku ja intensiivistanud psühholoogiateaduses loovuse olemusele jälile saamist. 1955. a tegi Barron uuringu arhitektide ja kirjanikega, kelle MMPI (empiirilisel loodud isikuomadusi iseloomustav skaaladest koosnev test) tulemused näitasid võrreldes keskmisega suuremat kalduvust psühhootilisusele, paranoiale ja skisofreeniale⁷³. MMPI arendamise käigus loodeti kujundada diagnostilist instrumenti sedastamaks levinumaid psüühikahäireid, ent unistus universaalsest psühhopatoloogilisest mõõteriistast ei täitunud⁷⁴. Samas võimaldavad loodud kliinilised skaalad mõõta individuaalseid omadusi. Autor spekuleerib, et just seetõttu tuli Barron 1972.

⁶⁹ Simon Kyaga, Mikael Landén, „Mental illness, suicide and creativity: 40-year prospective total population study“, *Journal of psychiatric research*, 47 (jaanuar 2013), 83–90.; Jon Löve Karlsson, „Genetic association of giftedness and creativity with schizophrenia“, *Hereditas*, 66 (detsember 1970), 177–82.

⁷⁰ Adele Juda, „The relationship between highest mental capacity and psychic“, *The American Journal of Psychiatry*, 4 (oktoober 1949), 296–307.

⁷¹ Vahing, „Johannes Saalist psühhiaatri pilguga“, 58.

⁷² Ute Wiedemann, *et al.*, „The highly gifted persons study by Adele Juda 1927-1955. Pinnacle and end of psychiatric genius research in Germany“, *Sudhoffs Archiv*, 2007, 20–37.

⁷³ Frank Barron, „The disposition toward originality“, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 3 (november 1955), 478–85.

⁷⁴ Tartu Ülikooli Psühhiaatrikliinik, „MMPI“, kliinikum.ee/psyhhaatriakliinik/lisad/ravi/Kliiniline_psyhholoogia/psyhhol/MMPI (26.03.2019)

aastal välja uuringuga, kus võrdles psüühiliselt tervete loovate inimeste ja skisofreenikute iseloomuomadusi: loojanatuuri ja skisofreeniku ühisteks karakteristikuteks olevat impulsiivsus, introvertsus ja mässumeelsus üldkehtivate väärtuste vastu⁷⁵. Hilisemates uuringutes leidis Barron, et loojanatuuri iseloomustab ka neurootilisus ja ego-vastupidavus. Ego-vastupidavuse läte ulatub Sigmund Freudi ja tema järgijate aegadesse. Psühhoanalüütikud on seda defineeritud kui isikuomadust, mis annab indiviidele jõu võitlemaks iseenda tungide ja sotsiaalse reaalsusega, ent tänapäeval mõistetakse ego-vastupidavuse all pigem inimese võimet elukatsumustega toime tulla⁷⁶. Barron töötas välja ego-vastupidavuse skaala (BESS) ja leidis, et ego-vastupidavus annab loovale inimesele oskuse suunata või muundada endas leiduv patoloogiaohut loovasse tegevusse, samas kui väiksema ego-vastupidavusega isikutel on suurenenud psühhopaatoloogia risk⁷⁷.

Kui lähtuda loomingulisusest kui millegi uudse ja originaalse peale tulemisest, ilmneb selge ühisosa skisofreenise mõtlemisega, mida iseloomustab omapärasus. Samas kui loomingulisuse fundamentaalseks omaduseks pidada ka mõttekust ja kasulikkust, see ühisosa väheneb. Nii loovale kui ka skisofreenisele mõtlemisele on omane tihe teadvustatud mõttevool veidrate assotsiatsioonide ja unikaalsete ideedega; erinevus seisneb aga selles, et kui skisofreenik pigem ei realiseeri oma divergentseid ideid näiteks kunstiteose näol (v.a. skisofreeniat põdev kunstnik, kunstiteraapia, *art brut* jmt), siis patoloogiavabas loovas mõtlejas eksisteerib lisaks ka motivatsioon enda paljusid ideid rakendada ning need materialiseerida kunstiteoseks. Autor on veendunud, et hullu kunstniku müüdi püsimine on kõige enam seotud just skisofreeniahaige põhjal kujunenud stereotüüpse kuvandiga hullumeelsest. Daniel Nettle märgib, et hullumeelsuse sümptomid on seotud inimaju üldise funktsioneerimisega – psühhoosid kattuvad osaliselt reaalsusega, maania on vaimustusemotsiooni äärmus, depressiooni saab suhtuda kui ekstreemsesse leinatundesse⁷⁸. See tähendab, et vaimuhaige maailmataju on reaalsuse hüpertroofiline tõlgendus. Nettle võrdleb vaimuhaige seisundit metafoorselt kõverpeeglite koridoris vangis olemisega, mis väänavad sensorset informatsiooni grotesksuse ja absurdini⁷⁹. Kunstiolemuse ja hullumeelse maailmataju vahel saab tõmmata paralleeli: autorile näib, et nii kunst kui ka hullumeelsus on eksistentsi aspektide võimendused ja teadvusesse naelutamised.

⁷⁵ Frank Barron, „Creative personality akin to madness“, *Psychology Today*, 2 (jaanuar 1972), 43.

⁷⁶ Robert R. McRae, Paul T. Costa., *Personality in adulthood. A five-factor theory perspective*, (New York: The Guilford Press, 2003), 147.

⁷⁷ Erica Goode, „F. X. Barron, 80; Studied science of creativity“, [nytimes.com/2002/10/13/us/f-x-barron-80-studied-science-of-creativity.html](https://www.nytimes.com/2002/10/13/us/f-x-barron-80-studied-science-of-creativity.html) (05.04.2019).; McRae, Costa, *Personality in Adulthood*, 147.

⁷⁸ Nettle, *Strong imagination*, 9.

⁷⁹ *Ibid.*

Näiteks Roger Fry on postuleerinud kunsti funktsiooniks harjutud fookusest välja raputamise⁸⁰, sobituses kunstnikunatuuri ja vaimuhaiguse kattuvuste paradigmasse.

2.2 Skisotüüpsus

Skisofreeniaga on lähedalt seotud skisotüüpne häire, mida saab iseloomustada kui „skisofreenia väiksema hälbimusega kaaslast“, kuna skisotüüpsetel inimestel on geneetiline ja kognitiivne diatees skisofreenia avaldumiseks⁸¹. RHK-10-s võrreldakse skisotüüpse inimese eriskummalist käitumist ning mõtte- ja tundeühäireid skisofreeniasümptomitega, ent haiguse kulg sarnaneb isiksusehäirete arenguga. Skisotüüpsusel ei ole kindlat sümptomite muustrit, ent skisotüüpse inimese emotsioonid, käitumine ja välimus võivad olla kohatud, tihti on nad äärmuslikult introvertsed, mistõttu eelistavad eraklikke eluviise; nende kummaline maailmapilt ei ühildu kultuurinormidega – ning kui nad seda verbaalselt väljendada püüavad, kasutavad nad ohtralt metafoore, nende lausestus võib olla keeruline ning väljendatav mõte näib kõrvaltvaatajale ebanäärane ja sogane, mõnel juhul maneerilik. Mõnikord kogevad nad ebatavalisi tajuelamusi ja poolpsühhootilisi episooide, mistõttu arvatakse, et skisotüüpsus ja skisofreenia paiknevad samal geneetilisel spektril (2022. aastal kehtima hakkav RHK-11-s on skisofreeniat ja skisotüüpsust juba käsitletud ühese spektrihäirena).⁸²

Skisotüüpsus on ajaloolises seoses psühhootilisuse kontseptsiooniga: Hans Eysenck lähenes Emil Kraepelinist alguse saanud psühhootilise klassifitseerimise probleemile isikusepsühholoogia seisukohalt, formuleerides 1970ndatel individuaalsete erinevuste dimensiooni „psühhootilisus“, mida iseloomustas ebatavalised variatiivsused sensoorses tajus, mõttetöös ja tunnetes⁸³. Termin „skisotüüpsus“ tõi teadusmaastikule Gordon Claridge uurides ebatavaliste kogemuste hulka üldpopulatsioonis ja skisofreeniat põdevate inimeste sümptomeid ning leidis, et Eysencki psühhootilisuse kontseptsioon on arvatust keerulisem⁸⁴. Enda uurimustöös jagas ta skisotüüpsuse neljaks faktoriks: ebatavalised kognitiiv-tajulised elamused (hallutsinatsioonid, maagiline mõtlemine), kognitiivne desorganiseeritus (hüplik, korrapäratu ja juhuslikult

⁸⁰ Roger Fry, „An Essay on Aesthetics“, *Vision and design*, 2 (aprill 1909), 14.

⁸¹ Fink, „Creativity and schizotypy from neuroscience perspective“, 379.; Mark F. Lenzenweger, „Schizotaxia, schizotypy, and schizophrenia: Paul E. Meehl’s blueprint for the experimental psychopathology and genetics of schizophrenia“, *Journal of Abnormal Psychology*, 2 (mai 2006), 195.

⁸² WHO, ICD-11, elektrooniliselt kättesaadav <https://icd.who.int/en/> (13.04.2019).; *RHK 10/V* (13.04.2019)

⁸³ Hans J. Eysenck, „The definition and measurement of psychoticism“, *Personality and individual differences*, 13 (Juuli 1992), 757–85.

⁸⁴ Gordon Claridge *et al.*, „The multidimensional nature of schizotypal traits: a factor analytic study with normal subjects“, *British Journal of clinical psychology*, 28 (november 1989), 365–75.

assotsiatiivne mõtlemine), introvertne anhedoonia (eraklike eluviisideni viiv emotsionaalne tuimus ja kohmetus sotsiaalsetes oludes, mis on korrelatsioonis võimetusega tunda naudingut) ning impulsiivne kohatus (ühiskonnas vaikivalt kokkulepitud ja tunnustatud konventsioonide põhjustatud ahistatuse tunne, mis päädib mässumeelsuse, ebastabiilse tuju ning -käitumisega).⁸⁵ Claridge-i neljatunnuselise sümptomite jaotuse põhjal käsitletakse skisotüüpsuses eraldi positiivsete sümptomitega skisotüüpsust, mida lihtsustatult öeldes iseloomustab normaalsusele ebanormaalsuse lisandumine – maagiline mõtlemine, mõõdukad luululised kogemused ja kurioosseid assotsiatsioonid, samuti analooge ja metafoore konstrueeriv voolav mõtlemine.⁸⁶ Negatiivsete sümptomitega skisotüüpsuse puhul on omakorda inimese kognitiivsest, sotsiaalsest, emotsionaalsest normaalsusest justkui midagi eemaldatud, mis põhjustab äärmuslikku introvertsust, emotsionaalset labiilsust, jahedust, sotsiaalset kohatust ja ekstsentrilisust⁸⁷.

Loovuse ja vaimuhaiguste ühisosaga tegelevad psühholoogid on skisotüüpsust kõige sagedamini ja põhjanevamalt seostanud loomingulisusega: skisotüüpsete isikuomadustega inimesed on keskmisest inimesest tunduvalt loomingulisemad, sest skisotüüpsete inimeste kujutlusvõime ja veidrad uskumused stimuleerivad divergentset mõtlemist⁸⁸. Skisotüüpsuse positiivsed ja negatiivsed vormid ja raskusaste loovate ametite seas varieeruvad – kui negatiivne vorm on pigem seotud täppisteadlastega, siis positiivset skisotüüpsust on arvukates uuringutes seostatud luuletajatega, aga eelkõige kunstnikega⁸⁹. Nettle võrdles luuletajate, kunstnike ja teadlaste isikuomadusi lähtudes skisotüüpsuse multidimensionaalsest mudelist ning tulemused näitasid, et positiivse skisotüüpsuse sümptomid, impulsiivsus ja mässumeelne käitumine olid seotud kunstilise loovusega, ent mitte matemaatilise loovusega⁹⁰. Peene ja ratsionaalse teadlasenatuuri ja teisitimõtleva uuendusmeelse kunstnikunatuuri vahel näib

⁸⁵ Gordon Clardige *et al.*, „The factor structure of 'schizotypal' traits: a large replication study,“ *British Journal of Clinical Psychology*, 35 (veebbruar 1996), 103–6.

⁸⁶ Scott R. Ross *et al.*, „Positive and negative symptoms and schizotypy and the five-factor model: a domain and facet level analysis,“ *Journal of Personality Assessment*, 79 (august 2002), 4.

⁸⁷ *Ibid.*

⁸⁸ Fink, „Creativity and schizotypy from neuroscience perspective“, 378–87.; Adrian Furnham, „The bright and dark side correlates of creativity: demographic, ability, personality traits and personality disorders associated with divergent thinking“, *Creativity Research*, 27 (jaanuar 2015), 39–46.; Joscelyn E. Fisher *et al.*, „Neuropsychological differentiation of adaptive creativity and schizotypal cognition“, *Personality and Individual Differences*, 54 (jaanuar 2013), 70–75.; Joscelyn E. Fisher *et al.*, „Neuropsychological evidence for dimensional schizotypy: implications for creativity and psychopathology“, *Journal of Research in Personality*, 38 (veebbruar 2004), 24–31.

⁸⁹ David Rawlings *et al.*, „Dimensional schizotypy, autism, and unusual word association in artists and scientists“, *Journal of Research of Personality*, 42 (aprill 2008), 465–71.; Daniel Nettle, „The evolution of personality variation in humans and other animals,“ *American Psychologist*, 61 (september 2006), 622.

⁹⁰ *Ibid.*, 622.

samuti olevat kontinum, mis vastab piiranguteta kognitiivsetele protsessidele, suhestudes selliste individuaalsete omadustega nagu avatus uutele kogemustele, määsulisus, elav kujutlusvõime, ekspansiiivsus, emotsionaalne labiilsus, introvertsus, maneerlikkus ning ka kalduvus vaimuhaiguse avaldumiseks⁹¹. Nettle-i professionisest variatiivsust uuriti edasi sõnaassotsiatsiooni eksperimendiga eeldusel, et selgete skisotüüpsete nähtudega inimesed tulevad võrreldes teadlaste ja skisotüüpseta inimestega iseäralikema assotsiatsioonide peale – katsetulemused kinnitasid püstitatud hüpoteesi ning muuseas ka Januse ja samaruumilise protsessi seotust assotsiatsioonide tekkimisega⁹².

Mõõdukas skisotüüpsetus seostub loovusega rohkem, kui raskekujulisem haigusjuhtum ning skisotüüpset isikuomadused võivad ennustada loovuse avaldumist⁹³. Samas on leitud, et skisotüüpsetust ja loomingulisust ühendavad kognitiivsed alusmehhanismid, näiteks liigkõikehõlmav mõtlemine⁹⁴ (omadus, mille avaldumisel on inimesel raske keskenduda ühele mõttele korraga, mistõttu ületatakse ja hägustatakse kontseptuaalseid piire ja seostatakse näiliselt seoseta teemasid) ja kognitiivne inhibitsioon on intensiivsemad suuremate skisotüüpsetuse näitajatega inimestel ning soodustavad need ka loomingulisuse avaldumist. Tugeva skisotüüpsetusega katseisikud demonstreerisid eeliseid automaatses loovas ja divergentses mõtlemises, eelkõige voolavuse aspektis. Uuringu autorid spekulatsioonid, et täidesaatvad funktsioonid nagu töömälu efektiivsus, ümberlülitumis- ja arutlemisvõime võivad skisotüüpsetes inimeses funktsioneerida kui kaitsemehhanismid saamaks pigem loovaks kui psüühiliselt häiritud inimeseks.⁹⁵

Skisotüüpsetuse haiguskulg sarnaneb isiksushäirete kroonilisusega, mistõttu skisotüüpset psüühika kõrvalekaldele on püsiv, mõjutades inimese maailmataju mastaapselt. Samas kui skisotüüpsetus ei kulmineeru skisofreeniaga, võivad teatavad mõttemustrid, psühhoosilaadsed veidrased elamused ja patoloogiaga kaasnevad häirunud isikuomadused soosida loomingulisuse pulseerimist ja välja koorumist. Kahes uuringus on võrreldud kujutava kunsti üliõpilaste skisotüüpsetuse taset teistel erialadel õppivate tudengitega ja mõlemal juhul olid

⁹¹ Grogory J. Feist, „The influence of personality on artistic and scientific creativity“, in *Handbook of Creativity*, koost Robert J. Sternberg, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 273–96.; Dean Keith Simonton, *Creativity in science: chance, logic, genius and zeitgeist* (Cambridge: Cambridge University Press: 2004), 6, 14–39.

⁹² Rawlings, „Dimensional schizotypy, autism, and unusual word association in artists and scientists“, 466, 468–71.

⁹³ Mark Batey, Adrian Furnham, „The relationship between measures of creativity and schizotypy“, *Personality and Individual Differences*, 45 (detsember 2008), 816–21.

⁹⁴ Autori tõlge, eng: *overinclusive thinking*.

⁹⁵ Lixia Wang *et al.*, „High schizotypal individuals are more creative? The mediation roles of overinclusive thinking and cognitive inhibition“, *Frontiers in psychology*, 9 (2018), 1–6, 9.

kunstiüliõpilaste näitajad tunduvalt kõrgemad⁹⁶. Teatavas mõttes saab skisotüüpselt inimesest mõelda kui loojanatuuri karikatuurist, kus loovusele stereotüüpselt iseloomulik on võimendunud, mistõttu pole imestada, et ühiskondlikult-kultuuriliselt funktsioneerivad skisotüüpsed inimesed valivad endale loomingulised tegevusalad.

2.3 Maania

Maania ja hüpomaania (maania sümptomite leebem, ent püsivam versioon) seostuvad eelkõige bipolaarse meeleoluhäirega (endine nimetus maniakaal-depressiivne psühhoos), millele on omane depressiivsuse ja maniakaalsuse vahelduvad episoodid. Maaniafaasis oleva inimese meeleolu, aktiivsus ja energiatase on oluliselt kõrgeenenud, mistõttu nende vaimne ja füüsiline tegevus mõjub mahu ja kiiruse tõttu hektiliselt. Maaniline mõtlemine sarnaneb äärmusliku divergentsusega, kuna võib olla tormiliselt lennukas ja leidlik. Maaniaga võib kaasneda eufooriline seltskondlikkus, grandioossus, iseenda geniaalsuse ja karismaatilise illusiooni ja unevajaduse vähenemine.⁹⁷ Loometegevusel on spetsiifiline iseloom, mis nõuab kunstnikelt ainulaadsete ideede ja kunstitehniliste lahenduse peale tulemist ja inspiratsiooni, mille eelduseks on äärmuslik emotsionaalne ja intellektuaalne pingutus. Selliselt näivad maaniafaasid ja loomisprotsess omavahel sobituvat, mistõttu tänapäevane loovuspsühholoogia on põhjalikult uurinud loomingulisuse, bipolaarsuse ja maania seoseid.

Ulatuslikult ja empaatiliselt bipolaarsuse ja loovuse suhtega tegelenud Kay Redfield Jamison on võrrelnud bipolaarsuse maaniafaasi maailma läbi kaleidoskoobi vaatamisega, sellal kui depressiivses perioodis olles nähakse elu justkui läbi tumeda klaasi. Suuresti geneetilise komponendiga bipolaarsuse rütmiliselt pendeldav olemus mõjutab tugevalt seda põdeva inimese iseloomu, mõtlemist ja enesetaju. Bipolaarse meeleoluhäirega inimeste kiiresti ja tugevalt reageeriv temperament intensiivistab ja rikastab eksistentsist saadavaid kogemusi, mis kunstikeelde ümbertõlgituna võivad anda kõrgetasemelisi tulemusi. Maania ja eriti hüpomaania kognitsioonid on iseloomulikud ka loomisprotsessile – divergentne assotsiatiivne peatumatu mõttevool, ergastunud meeled, tunnete intensiivsus, julgus ja rahutus.⁹⁸

⁹⁶ Thomas O'Reilly *et al.*, „Schizotypy and creativity: an evolutionary connection?“, *Personality and Individual Differences*, 7 (november 2001), 1067–78.; Giles S. J. Burch *et al.*, „Schizotypy and creativity in visual artists,“ *British Journal of Psychology*, 2 (mai 2006), 177–90.

⁹⁷ *RHK 10/V* (18.04.2019)

⁹⁸ Kay Redfield Jamison, *Touched with fire* (New York: Simon & Schuster, 1994), 105, 125, 127.

Loovuse ja bipolaarsuse seotusega empiirilisel tegelnud neuroteadlane Nancy C. Andreasen uuris 1970ndatel loovkirjanike vaimset tervist ja tuvastas võrreldes kontrollgrupiga erakordselt sagedase meeleoluhäirete esinemise – maania või hüpomaania episoodide olevat esinenud 43% katses osalenud kirjanikest⁹⁹. Kirjanike lähisugulasi uurides leiti, et nende seas on populatsiooniga võrreldes rohkem aktiivselt loovaid ja samas ka psüühikahäirete all kannatavaid inimesi. Kuigi Andreaseni uuringut saab kritiseerida kallutatud ja väikese valimi (30 kirjanikku) tõttu, muutis see doomino–efektlikult 20. sajandi teise poole loovuspühholoogia keskseks paradigmaks bipolaarse meeleoluhäire seotuse loomeprotsessidega. Jamison viis läbi Andreaseni tööga sarnase korrelatsiooniuuringu, milles intervjueris kunstnikke ja luuletajaid, võrdles kogutud andmeid populatsiooni keskmisega ja leidis, et loojate seas on statistiliselt oluliselt rohkem bipolaarseid indiviide¹⁰⁰. David Rawlingsi ja Ann Locarnini uuring seostas kunstnikuprofessioniga nii skisotüüpsuse kui ka hüpomaania¹⁰¹. Võrreldes bipolaarse meeleoluhäire diagnoosiga inimeste ja nende sugulaste elupuhust loomeaktiivsust teiste psüühikahäirete ja tervete inimestega, tuvastati nii bipolaarsete inimeste endi kui nende sugulaste seas arvukalt loovaid indiviide ja maaniafaasi soosiv mõju produktiivsusele¹⁰². Kasutades üht enamlevinud loovust mõõtvat testi CRA [*Compound Remote Associates Test*] ja enesehinnangulisi küsimustikke, leiti seos maania ja kõrge motiveerituse ja äkilise taipamise¹⁰³ (n-ö heureka-hetked) fenomeni vahel¹⁰⁴.

Sarnaselt skisotüüpsusega, võib ka hüpomaania avalduda subkliinilisena ning omada soosivat mõju loomingulisuse avaldumisele. Uurides voolava intelligentsuse, Suure Viisiku, hüpomaania ja loovuse korrelatsiooni, kinnitati hüpomaaniliste isikuomaduste maksimeerivat efekti kolmele loovuse tahule – divergentse mõtlemise voolavusele, iseenda loominguliseks pidamisele ja loovate tendentside rakendamisele¹⁰⁵. Kõige loovamad olid katses osalenud hüpomaania kalduvustega inimesed, keda iseloomustas Suurest Viisikust äärmiselt kõrge avatus uutele kogemustele¹⁰⁶, s.t avatus koos hüpomaanilise tormakusega kulmineerub suure

⁹⁹ Nancy C. Andreasen, *et al.*, „The creative writer: psychiatric symptoms and family history“, *Comprehensive Psychiatry*, 2 (märts 1974), 123–31.

¹⁰⁰ Kay Redfield Jamison, „Mood disorders and patterns of creativity in British writers and artists“, *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 2 (mai 1989), 125–34.

¹⁰¹ Rawlings, „Dimensional schizotypy, autism, and unusual word association in artists and scientists“, 465–71.

¹⁰² Ruth Richards *et al.*, „Creativity in manic-depressives, cyclothymes, their normal relatives, and control subjects“, *Journal of Abnormal Psychology*, 97 (august 1988), 281–8.

¹⁰³ Eng: *insight*.

¹⁰⁴ Margina Ruiter, „Mania risk and creativity: A multi-method study of the role of motivation“, *Journal of Affective Disorders*, 170 (jaanuar 2015), 52–8.

¹⁰⁵ Adrian Furnham *et al.*, „Personality, hypomania, intelligence and creativity“, *Personality and Individual Differences*, 5 (aprill 2008), 1060–9.

¹⁰⁶ *Ibid.*, 1067.

tõenäosusega loojanatuuri kujunemisega. Maanilisele mõtlemisele on omane assotsiatiivsus, mis tugevdab divergentse mõtlemise võimet ja nagu eelpool kirjutatud, on divergentne mõtlemine oluline eeldus loomingulisuse ilmnemiseks indiviidis¹⁰⁷. Jamison tõdeb, et maanilisel ja looval mõtlemisel on suuri kattuvusi: divergentse mõtlemise kiirus soodustab kontseptuaalsete kategooriapiiride ületamist ja tulemuseks on originaalsed ideed¹⁰⁸. Andreasen on nii loovale kui maanilisele mõttetööle omistanud meelevaldse suunamuutmise ja impulsiivse kontseptuaalsete kontuuride ületamise, mis baseeruvad iseäralikel assotsiatsioonidel¹⁰⁹. Lahknevus loova ja maanilise mõtlemise vahel ilmutab end taas motivatsioonis – kui loov mõtleja eksperimenteerib maaniliste mõtetega ja omab nende üle kontrolli, siis loomingulise motivatsiooni ja teadliku kontrollita maaniline mõte võib olla ettearvamatu, absurdne ja eesmärgipäratu.

Maanilise mõtte loovaks muundumise oluline tingimus on inimese kujutlusvõime, mis võib kulmineeruda loomingulise geniaalsusega, juhul kui fantaseeriv maaniline mõtlemine on julge, teataval määral rahutu ja assotsiatiivne¹¹⁰. Jamison toob esile, et kaootilise ja laiaulatusliku mõtte konstrueerimine esmaklassiliseks kunstiteoseks saab sündida, kui mõttekildude vahel eksisteerivad sisukad ja originaalsed seosed. Viimast soodustab omakorda grandioosne meeolelu ja teravnenud tähelepanuvõime ületamiseks intellektuaalseid ja emotsionaalseid piire, mida näiteks konvergentne mõtlemine ei võimalda. Jamison rõhutab ka vastandite ühendamise fenomeni loovas ja maanilises mõtlemises, mis on kattub eelpool kirjeldatud Januse ja samaruumilise mõtteprotsessi hüpoteesiga.¹¹¹

Jamison usub, et nii kunstnikud kui ka bipolaarsed inimesed suhestuvad sügavamalt aastaegade- ning öö- ja päeva rütmiga¹¹². Bipolaarse inimese dualistlikku temperamenti on tõlgendatud kui evolutsiooniliste adaptiivsuste võimendust: kui melanhoolsusega on seotud ettevaatlikkus, ohtlike olukordade oskuslik märkamine ja vältimine, siis maanilisus on evolutsioonilises korrelatsioonis julguse ja enesekindlusega tulla toime elu väljakutsetega¹¹³. Selliselt mõeldes näib maanilisuse olemus millegi arhailisena, maaniline inimene võib olla

¹⁰⁷ Furnham, „Personality, hypomania, intelligence and creativity“, 1067–68.; Jamison, *Touched with fire*, 105.

¹⁰⁸ *Ibid.*

¹⁰⁹ Nancy C. Andreasen, Pauline S. Powers, „Creativity and psychosis: An examination of conceptual style“, *Archives of General Psychiatry*, 32 (jaanuar 1975), 70–3.

¹¹⁰ Jamison, *Touched with fire*, 108–9.

¹¹¹ *Ibid.*, 110–2.

¹¹² *Ibid.*, 129–35.

¹¹³ Akistal & Akistal, „In search of Aristotle: temperament, human nature, melancholia, creativity and eminence“, 3.

lähedalt ja ürgselt seotud Jamisoni pakutud elurütmidega. Ka loovusel on adaptiivsuse põhjendus, seega võib äärmiselt loovate inimeste olemus olla ürginimese loovuse võimendus.

Pelgalt maanilisusest ei piisa loovuse avaldamiseks, kuid sellega kaasnev tunnuslik maruline ja võimendunud divergentne mõtlemine, eneseteadvus, kirglikkus, väsimatus ja erksad meeled koos latentse pidurduse vaegusega muudavad maanilise inimese maailmataju niivõrd palavaikuliseks ja intensiivseks, et taoline indiviid võib tunda vastupandamatut tungi kunstilise väljenduse järele. Taoline kognitiivne komplekt on olnud omane nii Edvard Munchile kui Vincent van Gogh-le, kes teadupärast on kaks olulist eeskuju hilisematele ekspressionistidele. Autorile näib, et koos kognitiivsete boonustega võib maaniline temperament luua just kõrgetasemelisi emotsionaalselt väljenduslikke teoseid ja olla eelduseks ekspressiivsele kunstiloomele.

3. JOHANNES SAALI LOOMINGU EKSPRESSIIVSUSE PARATAMATUS

3.1 Elu, haigus ja looming

Eesti olulisemate ekspressionistide hulka kuuluv Johannes Saal (22. mai 1911–16. juuli 1964) sündis Luunja vallas jõuka Reino talu esimese lapsena. Tangsünnitusel ilmnenud komplikatsioonid mõjutasid Saali tervist terve elu.¹¹⁴ Õpingude käigus Tartu Poeglaste Reaalgümnaasiumis kujunesid Saalis humanitaarteaduslikud huvid muusika, kirjanduse ja kunsti vastu, kuid gümnaasiumi lõpuklassis sundis kopsutuberkuloos noore Saali kuueks aastaks (1927–1933) kodutalu seinte vahele¹¹⁵. Nõrga tervise pealesurutud ja sotsiaalseid võimeid halvava isolatsiooni aja sisustas Saal lugemise, klaveri- ja isetehtud tšellomängu ning joonistamisega. Kunstiõppe-eelsetes filigraanse tehnikaga ja hootise karikatuursusega tööd avaldus Saali sotsiaalselt tundlik silm, mis kinnistas talutöid tegevate inimtüüpide kujutamise edasipidises loomingus. Juba sel haigevoosis sündinud loomeperioodi ajal ilmusid noore Saali meelelaadi eksistentsiaalsed küsimused surmast, mida illustreerib visandlik pliatsijoonistus „Jõulupuu“ (1932, Tartu Kunstimuuseum), mis kujutab laiaharulist puud arvukate poodud naistega.¹¹⁶ 1933. aastal algas Saali kümneaastane õpe kunstikoolis Pallas, kus tema õpetajateks olid nii Villem Ormisson, Voldemar Mellik, Kaarel Liimand kui ka Ado Vabbe¹¹⁷. Helmi Üprus on märkinud, et Ado Vabbe ateljees õppides kinnistus Johannes Saali „järjekindlus ja ausus omaenese loominguliste tõekspidamiste vastu“, kuid peab Saali kui portretisti loomingu kasvupinnaseks eelkõige Nikolai Triiki, kelle juures Saal otseselt õppinud ei ole¹¹⁸. 1940. aastal abiellus Saal Selma-Alise Abneriga, kellest tehtud portreed moodustavad olulise osa kunstniku loomingust ning kelle tasakaalustavat mõju ebastabiilise psüühikaga Saalile on raske eitada. Tundliku natuuriga kunstniku vaimset tervist mõjutasid äärmuslikult ema surm (1941) ja vastsündinud poja Peetri surm 1944. aastal ning kunstnik otsis ambulatoorset ravi Tartu Ülikooli närvi- ja vaimuhaiguste kliinikust. Kunstniku vaimujõule oli katsumuseks kunstikriitika hukkamõistetv meelsus tema loomingu suhtes, kui ka paratamatult seltskondlikkust eeldavad praktikad, loomingulised komandeeringud ja kunstnike

¹¹⁴ „Johannes Saali elu ja tegevuse kroonika“, in *Johannes Saal. Elu metamorfoosid*, koost Tiiu Talvistu, (Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2006), 131.

¹¹⁵ Tartu Kunstimuuseumi arhiiv, Väljavõtted Johannes Saali kirjadest abikaasale, (TKM TA 3:1/209), 1.

¹¹⁶ Mare Joonsalu, „Johannes Saal ja tema looming“, in *Johannes Saal. Elu metamorfoosid*, koost Tiiu Talvistu, (Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2006), 17–8.

¹¹⁷ *Ibid.*, 19.

¹¹⁸ Helmi Üprus, „Johannes Saal“, *Kunst. Kujutava ja tarbekunsti almanahh*, 2 (1964), 24.

delegatsioonid Nõukogude Liidu territooriumil. 1949. aastal küüditati Saali isa ja vend ning võõrandati perekonna kodutalu; need sündmused andsid kunstniku psüühikale otsustava hoobi, mille järel viibis Saal kaks kuud statsionaarsel ravil Tartu psühhiaatriaiglas.¹¹⁹ Tema diagnoos oli *Constitutio psychopathia*, mis tänapäevane vaste oleks skisoidne isiksushäire¹²⁰. Skisoidset isiksushäiret käsitletakse sarnaselt skisotüüpsega skisofreeniaspektri häirena, mille puhul avalduvad pehmenenult n-n negatiivsed sümptomid nagu eraklus, sotsiaalne kohmakus, anhedoonia ja iseenda mõttemaailma süüvimine¹²¹. Psüühikahäire laastav mõju Saali elujanule ja tahteaktiivsusele pärssis tema loomingulist aktiivsust, mis ei jäänud märkamata ka Eesti Nõukogude Kunstnike Liidul, mistõttu 1950. aastal taandati Saal liikmekandidaadiks ning samal aastal vallandati Tartu Riikliku Kunstiinstituudi õppejõu positsioonilt. Näitustel osalemine vähenes ning Saal ei suutnud järjepanu täita riiklikke tellimustöid.¹²² Mõne-aastane emotsionaalne ja loominguline regressioon andis teed 50ndate lõpus veelgi väljendusrikkamale ja palavikulisemale kunstilisele käekirjale, valmisid grandioossed kompositsioonid nagu „Nõuame rahu“ (1955, TKM), „Surnu juures II“ (1958, TKM), „Suveõhtul. Suveöö. Teomehe armastus“ (1958, Eesti Kunstimuseum), „Viglamees. Töömees viglaga. Suvepäev“ (1959, TKM) ja „Parunid surmatõlla ees. Parunid pärast surma. Parunid hobusteks“ (1960, Mart Lepa kunstikogu) ning arvukalt akvarellmaale kirjanduse ainetel. Pärast Saali loomingulise ainese ülevaatamist, võeti Saal 1957. aastal uuesti Eesti Nõukogude Kunstnike Liidu liikmeks ning järgmisel aastal tõusis Saal ENSV Kunstnike Liidu otsusega palgalise kunstniku kohale ja osales taaskord aktiivsemalt näitusetevõttes. 1961. aastal lahvatas tõsisemal kujul juba varem kunstniku kimbutanud reumatism, mis sundis kunstniku haigevoodisse; meeleheitlikult lähenevale surmale vastu pannes püüdis Saal elukübemeid läbi koduakna ning viljeles eelkõige fantaasiarohket pliiatsijoonistust.¹²³ 1964. aasta kevadel avastati operatsiooni käigus Saalil vähk, millest võitu saada ei õnnestunud ning Saal suri sama aasta 16. juulil¹²⁴. Represseeriva ühiskonna produtseeritud ebaausa kunstikriitika, elukoorma massiivsuse ja hapra vaimse tervise koostoimel võimendused loovuse ja hullumeelsuse kattuvused, kujundades Saali ainulaadse kunstniku identiteedi. Justkui korduvalt haavatud sõdalane vaarus Saal iseenda kunstilise tõe teel, mis on kindlustanud talle siinse kunstimaastiku unikaalse paratamatu ekspressionisti positsiooni.

¹¹⁹ „Johannes Saali elu ja tegevuse kroonika“, 130–1.

¹²⁰ Vahing, „Johannes Saalist psühhiaatri pilguga“, 58–9.

¹²¹ *RHK 10/V* (10.03.2020)

¹²² „Johannes Saali elu ja tegevuse kroonika“, 132.

¹²³ Joonsalu, „Johannes Saal ja tema looming“, 34–5.; „Johannes Saali elu ja tegevuse kroonika“, 132–3.

¹²⁴ *Ibid.*, 133.

3.2 Kunstis avalduv elutaju

19. sajandi psühhiaater Paul-Max Simonit on peetud esimeseks, kes demonstreeris, et psühhiaatrikliinikute patsientide kunstilised püüdlused on nende väärkujutluste ja arutute ideede välismaailmale nähtavaks tegemised. Kui varasemalt domineeris arvamus, et vaimuhaigete kunstilised katsetused on pigem juhuslikku päritolu ja informatiivselt mõttetus, siis Simon nägi neid kui patisendi sisemaailma väljenduslikke püüdmusi (nimetades neid n-n väljenduste piltideks).¹²⁵ 20. sajandi alguses õitsele löönud ekspressiivse kunsti üheks kõige olulisemaks karakteristikuks on samuti teadlik emotsionaalse intensiivsusega mängimine, mistõttu näiteks *Die Brücke* või *Der Blaue Reiter*–i näituseid külastanud kriitikud nimetasid šokeeritult taolisi kunstnikke hulludeks või hullumeelsust simuleerivateks teesklejateks¹²⁶. Johannes Saal on kaheldamatult siinse kunstimaastiku esimene läbinisti ekspressiivne kunstnik, mille põhjuseks võib pidada Saali tundliku natuuri, kangekaelsuse ning biograafiliste ja ajalooliste iseärasuste interaktsiooni. Ekspressionism on sügavalt sissepoole suunatud kunst, mis vaatleb ümbritsevat maailma läbi kunstniku mentaalsete representatsioonide sisepeegeldusliku kaleidoskoobi. Kuigi Simon lähtus üksnes *art brut* kunstiesindajatest sedastades selle väljendusliku iseloomu, siis kui mõelda kunstiajaloo nimekatele psüühiliselt häiritud kunstnikele, näib, et hullumeelsed professionaalsed kunstnikud on n-ö loomulikud ekspressionistid. Selle fenomeni kõige puhtakujulisem näide on Ernst Josephson (1851–1906), kelle Pariisi salongides imetletud akadeemiline stiil muutus paranoilise skisofreenia ilmnedes ajastule vastuvõetamatult ekspressiivseks¹²⁷ – psühhootiline kunstnik moonutas enda Picasso–likes joonistustes proportsioone, anatoomiat ning sugestiivsetes maalides valitseb nolde–lik ekstaatiline võbin, toorus ja mutanteerunud elutaju¹²⁸. Josephsoni kunsti iseloomu täielik muundumine realistlikust haiguse avaldumise järel ekspressiivseks on kõige ehedamaks näiteks tendentsile, et professionaalsetes kunstnikes põhjustab psühhopatoloogia paratamatu sisemise sunni ekspressiivse kunstilise käekirja suunas. Selliselt on võimalik mõelda

¹²⁵ John M. MacGregor, *The discovery of the art of the insane*. (New Jersey: Princeton University Press, 1992), 108–13.; John M. MacGregor, „Paul-Max Simon: The father of art and psychiatry“, *Art Therapy*, 1 (oktoober 1983), 8–20.

¹²⁶ MacGregor, *The discovery of the art of the insane*, 222.; Joan Weinstein, „German Expressionism, Primitivism and Modernity“, *The Art Bulletin*, 75 (märts 1993), 184–5.

¹²⁷ MacGregor, *The discovery of the art of the insane*, 226–31.; Magdalena Gram, „Ernst Josephson: painting poet and poetic painter“, *Art bulletin of Nationalmuseum Stockholm*, 20 (2014), 57–8.; Michelle Facos, „A Controversy in Late Nineteenth Century Painting: Ernst Josephson’s „The Water Sprite““, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 56, 1 (jaanuar 1993), 61.; Robert Sommer *et al.*, „Ernst Josephson’s art before and after a breakdown“, *The Arts in psychotherapy*, 3 (jaanuar 2000), 165–70.

¹²⁸ Nii Picasso, Emil Nolde, Oskar Kokoschka kui ka Modigliani olid põhjalikult tuttavad Ernst Josephsoni loominguga. MacGregor, *The discovery of the art of the insane*, 230–1.

loomulikest, isegi paratamatutest ekspressionistidest, ning õpitud ekspressionistidest, kes on intellektuaalsetel-kultuurilistel kaalutlustel läinud kaasa sümptiseerinud ekspressiivse kunstivooluga. Arvestades Johannes Saali kliiniliselt häirunud psüühikat ning tema totalitaarse ühiskonna sotsiaalrealistlikke kunstinormidele vastukäivat intensiivselt väljenduslikku loomingut, kuulub isepäine Johannes Saal paratamatute ekspressionistide hulka.

Skisofreensete patsientide teoste põhjal (mille eriskummalisuse kirjeldamisel piirduakse sageli pelgalt „skisofreense atmosfääri“ nentimisega) on täheldatavad nii kvalitatiivseid kui ka kvantitatiivseid tajuelamuste muutuseid. Kõige iseloomulikuma erisusena on toodud välja taju intensiivistumine – värvid näivad olevat ebaloomulikult jõulised, objektide plastilisus suurenenud ja kontrastsus süvenenud, millega kaasneb ka tundeelu intensiivistumine.¹²⁹ Taoline kirjeldus sarnaneb suuresti hüperesteesiaga, mille korral sensoorne ärrituslävi alaneb ja stiimulite vastuvõtt intensiivistub ja ka derealisatsiooniga, mis põhjustab üksikaistingute terviklikuks tajuelamusteks sünteesimise takerdumise, selliselt et reaalsus ja selle sisu tungivad tajuelamuses subjektiivselt esile, häirub värvi-, aja- ja ruumitaju¹³⁰. Saali arhiivimaterjalid lubavad oletada taju intensiivistumist vaimse tervise teistkordse halvenemisel 1947. aastal¹³¹ („[...] samuti tekkis väga tundlik reageerimine välismuljetele [...]”¹³²), mis tõenäoliselt mõjutas ka kunstniku loomingut. Samas on oluline rõhutada, et teoste põhjal saame me teha oletusi kunstniku taju modifitseerumise kohta vaid juhul kui eeldame, et tajutud reaalsus on olnud olulisim inspiratsiooniallikas ja loovuse manifestatsioon. Sellisel juhul on mõeldav, et kunstnik saab teadlikuks iseenda tajukujutlusest ning spetsiifilise teostuse käigus annab sellele kuju kunstiteose näol. Küsimus on, millises etapis domineerib loovus – kas sensoorse informatsiooni tõlgendamise, sellest teadlikuks saamise või teostuse käigus? Tõenäoliselt ei saa rääkida loovast tajust, sest kuigi tajusüsteemid on teatud piirides inimeste vahel erinevad, on siiski teada tajulise mängumaa umbmäärased ulatused (näiteks ei küüni inimsilm nägema soojusenergiat). Niisiis võib oletada teatavat tajulist konsensust tervete inimeste vahel, sellal kui psühhopaatoloogiliste kalduvuste korral võib inimese taju konsensuse vastu mässata, mille tulemusel tajutud reaalsus moonduv kas kvantitatiivselt värvierksamaks, plastilisemaks ja kontrastsemaks või kvalitatiivselt hallutsinatoorseks ja luululiseks. Kvantitatiivne moonduvus omakorda võib soodustada ekspressiivse maalilaadi kõlama jäämist.

¹²⁹ Plokker, *Artistic self-expression in mental disease*, 110.

¹³⁰ Jüri Saarma, *Psühhopaatoloogia* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2000), 111, 124–56.

¹³¹ „Johannes Saali elu ja tegevuse kroonika“, 131.

¹³² Tartu Kunstimuuseumi arhiiv, Johannes Saal. Eluloo kirjeldused ja muud märkmed, oktoober 1949–25. jaanuar 1951, (TKM TA 3:1/109A), 3.

Johannes Saali puhul pole Josephson–ilikku kontrastsest käekirja muutust ekspressiivsuse poole küll näha, kuid sisepingeid põhjustava elutaju ümber tõlgitsemist väljenduslikult jõulisesse pildikeelde on võimalik hoomata. Äkilise muutuse puudumise põhjuseks võib pidada biograafilist fakti: teismelise eas põetud raske kopsuhaigus sundis noore kunstniku viieks aastaks eraklikku isolatsiooni, mille järel hakkas Saali isiksus patoloogiliselt teisenema¹³³. Psühhiaater Vaino Vahing on retrospektiivselt nentunud, et Saal kannatas tõenäoliselt mõne isiksushäire all (usutavasti skisoidse isiksushäire)¹³⁴; kuna isiksusehäired on ajas püsivad ning avalduvad lapse- või noorukieas, võib eeldada, et Johannes Saali tundmused iseendast kui „elu kõrval kõndijast“¹³⁵ või „nannist mehikesest“¹³⁶ on vähemalt osaliselt 1927–1933. aastate sotsiaalse isolatsiooni tulem. Loomingus avaldub Saali iseenda ja välismaailma (eelkõige teiste inimeste) vahelise psüühilise lahknevuse ja dissonantsi tajumine korduvate inimtüüpide kujutamises. Saali loomingus korduvad spetsiifilised inimtüübid ja -näod võimaldavad intuitiivselt aimata nende mälestuslikku iseloomu – Saal ammutas inspiratsiooni sügavale juurdunud mälestustest¹³⁷, kus painavad erilise väega mentaalsed representatsioonid leidsid kunstniku vahendusel üha uuesti tee Saali lõuenditele. Sellisel juhul oleks Saali inimtüüpide kujutamise loomeinnu allikas Platoni-koopalikult reaalsust topelt-pegeldav: kõigepealt jättis situatsioon reaalsusest Saali mällu püsiva jälje, mis omakorda modifitseerus mälujälgede hääbuva ja reaalsusest aegamisi eemalduva iseloomu tõttu, üldistunud ja omavahel assimileerunud mälujäljed inimtüüpidest hakkasid Saali painama ning skisoidselt iseenda sisemaailmas elav kunstnik lõi kunstiteoseid püsimalus eksisteerivatest inimtüüpidest. Paralleeli saab tõmmata Edvard Munchi loomingus korduvalt figureerivate mõtlike melanhoolikute ja saatanlike *femme fatale*–idega.

Kaks kõige distinktiivsemat inimtüüpi Saali loomingus on valge pearätikuga vanaeit (pikemalt järgmises peatükis) ning talupoeglik töömees. Eemalseisja analüütilise pilguga Saal on enda teostes pannud töörahva esindajad tegema erisuguseid töid, olgu selleks siis meesegamine, saagimine, palkide tõstmine, rehepeks või heinategu. Mõnikord pole kujutatud niivõrd töötegemist kui töökeskkonnas olevaid endasse sulgunud lihtsaid inimesi. Ants Juske on toonud esile, et Saali teoste sagedane motiiv on vigel ning 1954. aasta teos „Töömees viglaga“ (TKM) kuuluvat tema kõige grotesksemate hulka¹³⁸. Maalil portreeteritud töömehe suunurgad

¹³³ TKM TA 3:1/109A, 1, 3.; Joonsalu, „Johannes Saal ja tema looming“, 17.

¹³⁴ Vahing, „Johannes Saalist psühhiaatri pilguga“, 58–9, 66.

¹³⁵ TKM TA 3:1/109A, 1.

¹³⁶ TKM TA 3:1/209, 43.

¹³⁷ Üprus, „Johannes Saal“, 24.

¹³⁸ Juske, *Tundeline teekond Velázquezest Navitrollani*, 390–1.

on pahuralt viltu, otsaesine ja silmade ümbrus aga rõhutatult kurrulised, justkui maskeerimaks allasurutud raevu. Koloriit on valdavalt pruunikirju meenutades ruskeid ja tolmuseid kuure ja keldreid. Absurdne, ent efektne hele raamistik koondab vaataja tähelepanu tahumatusse ja karmiilmelisse näosse ning muudab vägagi teadlikuks ja valvsaks mehe käesoleva hangu suhtes. Kogu teos pulbitseb implitsiitsetest konfliktisusest ja toorusest. Saali ilmselt ühel kõige tuntumal teosel „Viglamees. Töömees viglaga. Suvepäev“ (1959, TKM) kujutatud viglamees meenutab näoproportsioonidelt ning kehahoiult 1954. aasta viglameest, ent seekord on rünnakuvalmis kumera seljaga töömees paigutatud põlevalt võbelevale põllule. Teos oli mõeldud osana pooleli jäänud kolmikmaalist, mille üks paariline pidanuks baseeruma pliiaatsikavandil „Vanaema kausiga“ (1962, TKM)¹³⁹. Koletusuurte tugevate kätega rahulolematu mees hoiab taaskord vikla justkui torkevalmis, muutes selle improviseeritud taparelvaks. Värvikireva tausta tihe palavikuline pintslitöö meenutab Vincent van Gogh-d, kuid on agressiivsem ja võib peegeldada Saali allasurutud ja pealispinnale kerkivaid vägivaldseid fantaasiad, mis on vorminud Saali mõningate teoste iseloomu. Vernon ja Baugham jõuavad analüüsides Edvard Munchi, Vincent van Gogh', Paul Gauguini, Jackson Pollocki ja psüühiliselt häiritud patsientide kunsti Freudi tungide sublimatsiooni edasiarendava järelduseni, et vaimuhaige professionaalsete kunstnike loominguline ajend lisaks tehnilistele oskustele on ka loov kognitiivne jõud, mis patoloogilist kogemust represserimata reorganiseerib selle kunstiteoseks¹⁴⁰. See spetsiifiline loov kognitiivne jõud võimaldab hullumeelsetel kunstnikel enda häirivat emotsionaalset, tajulist ja mõttepudemelist kogemust väljendada. Selliselt toimib see kui vahelüli psüühilise irratsionaalse ja ebaterve ainese ning selle kunstiteoseks mobiliseerimise vahel. Johannes Herbert Plokker eristab samuti hullumeelse professionaalsete ja diletantlike kunstnike loomingulisi motivatsioone: kliiniliselt haiges faasis kunstiga tegelema hakanud patsientide puhul on tegemist otsese seesmiste pingete ja kakofooniate väljendusega, sellal kui professionaalse kunstnikuga on asi mitmekihilisem, sest väljenduslikele kaalutlustele lisanduvad omanäolisus ja kvaliteet¹⁴¹. Saali puhul on eneseväljendus selgelt olulisel kohal, kuid see arvestab (ala)teadlikult 20. sajandi muutunud ilukonventsioone, Euroopa kunstnike eeskuju ning eelkõige kunstikool Pallases õpitud. Eneseväljenduse vajadus võis olla Saali loomingus kui vundament, säilitades samas ka fookuse omanäolise käekirja kujundamisele ning kvaliteedile. Saali teoste formalistlikud aspektid

¹³⁹ Eba Rainik, „Johannes Saali omast teest“, *Sirp ja vasar*, 9 (märts 1964), 4.

¹⁴⁰ McCay Vernon, Marjie L. Baugham, „Art, madness, and human interaction“, *Art Journal*, 31 (juuni 1972), 420.

¹⁴¹ Plokker, *Artistic self-expression in mental disease*, 8.; Critchley, *Hallucinations and their impact on art*, 7–8, 70–1.

säilitavad patoloogia võimenedes enda väärtuse, osaliselt muutuvad ehk isegi väärtuslikumaks koostöös kirgliku ja karjuva vajadusega eneseväljendusele järele.

Mitmeid Saali teoste karaktereid iseloomustab niivõrd rõhutatud näomiimika, et see muutub maskilikult tühjaks grimassiks. Selle fenomeni parimaks näiteks on õlimaal „Sõjasuvel“ (1945, TKM): emotsioon nendes sõgedates nägudes on kohati nii võimendatud, et paradoksaalselt hajub see näitemängu valesse ja meil on puhuti raske neile kaasa elada. Sarnase efekti parimaks näiteks kunstiajaloo on tõenäoliselt Franz Xaver Messerschmidti 64 füsiognoomilist büsti, milles psühhootiline skulptor püüdis kanoniseerida inimnäo grimasse¹⁴². Samas ei ole Saali teostes liialdatud grimassidega nägude kohalolu järjepidev, mistõttu võib oletada, et tundliku natuuriga kunstnik püüdis barokliku teatraalsusega väljendada iseenda võimendunud afektiivseid seisundeid.

3.3 Vanaduse ja surma temaatika

Surma temaatika läbivust vaimuhaigete kunstis on nenditud uurimisvaldkonna algusaegadest saadik. Sarnaselt tervetele kunstnikele, on ka vaimuhaigete kujutus surma visuaalsest heiasustest selgelt mõjutatud kultuurilisest komponendist: näiteks 19. sajandi Prantsusmaa psühhiaatria haiglates olid patsientidele kättesaadavad surmatantsu gravüürid, mille tulemusel on näha tendentsi allegoriseerida surma kui käremeelset skeleti¹⁴³. 20. sajandi alguse ekspressionismi pildiline surmakujutus näib vähemasti osaliselt olevat kannustatud Edvard Munchi teostest, mis mässavad eksistentsialistlikult surma paratamatuse ja inimese väiksuse kujutamise (näiteks surivoodite korduv motiiv). Johannes Saal oli kahtlemata tuttav Munchi loominguga¹⁴⁴.

Üks eriliselt domineeriv ja ühtesoodu Saali maalidel figureeriv inimtüüp on vanaeit. Taaskord saab intuitiivselt Saali võrrelda Edvard Munchiga, kes oli lapsepõlves tunnistajaks arvukatele surma- ja haigusjuhtudele, mis tekitas kunstnikus kinnisideelise kabuhirmu surma ees¹⁴⁵; surm

¹⁴² Michel Yonan, „The man behind the mask? Looking at Franz Xaver Messerschmidt“, *Eighteenth-Century Studies*, 1 (aprill 2009), 431–51.; Miriam Szócs, „Intrigue or insanity? The case of Franz Xaver Messerschmidt“, *Sculpture Journal*, 1 (jaanuar 2011), 55–70.

¹⁴³ MacGregor, *The discovery of the art of the insane*, 109–10.

¹⁴⁴ Näiteks figureerib Edvard Munch Saali üleskirjutises „geniaalsetest hullumeelsetest ehk hullumeelsetest geenistest“ kommentaariga: „oli vahepeäl närvihaige neli aastat, oli ka kliinikus. Vahing, „Johannes Saalist psühhiaatri pilguga“, 67.

¹⁴⁵ Lawrence Warick, Elaine Warick, „Edvard Munch. A study of loss, grief and creativity“, in *Creativity and madness. Psychological studies of art and artists*, koost Barry Panter *et al.*, (Aimed Press, 1995), 177–9, 183–6.; Vernon, Baugham, „Art, madness, and human interaction“, 415.

on omakorda hierarhiliselt sõlmunud vanaduse ning haigusega, mistõttu neid kujutavate kunstiteoste puhul on võimalik tunnetada paratamatuse painet. Saali vahekord surelikkusega on mõnevõrra ambivalentne. Üheltpoolt iseloomustab seda kartus ja karamazov–lik absurditunne; 1942. aastal kirjutas ta: „Väljas pauguvad kirikute kellad, see mulle vanasti meeldis, nüüd ei või neid kuulata. Ja eriti surmakella ei kannata. See toob vaimu silma ette halbu pilte. Alati, kui mõne laiba juures olen seisnud, tekib mul päälle kahjutunde veel seletamatu põlgus ja viha. Viha selle suure ja seletamatu jõu vastu, mis hävitas selle elu. Ka olen tundnud seda vanade inimeste surnukeha juures, kuigi vanal on ju aeg surra. Kui surnut näen, siis leian, et see pole ise vaikselt hääbunud, vaid teda on vägivaldselt tapetud.¹⁴⁶“ Teisalt näib miski Saali psüühikast olevat haiglaslikult kütkestatud surmast. 1942. aastal ilmus esimest korda Saali loomingusse ka vanaeit: kõigepealt maalil „Mälestus vanaemast. Surnu juures“ (TKM), milles on samaaegselt soojust kui valvsaks tegevat varjatud julmust – mustaga rõhutatud lohkuvajunud põski, sügavaid vagusid ning justkui karjet pingsalt tagasihoidvat kokkusurutud huuli troonivad leinavad alistunud silmad ja kulmujoon; luitunudvalges pearätikus on pintslitöö paiguti ennastunustavalt närviline; resigneerunult langetatud peaga kaastunnetäratav vananaine on vormiliselt muutumata kujul ka 1942. aasta õlimaailil „Surnu juures I“ (TKM), samanimelisel akvarellmaalil (TKM), põlevakoloriidiga akvarellil „Vanadus“ (Mart Lepa kunstikogu).

Kui nendes teostes on vanaeides veel domineeriv südameheadus, mis tekitab vaatajas abitud haletsust, siis „Verivorstitegijal“ (1944, TKM) kujutatud vanaeit näib haiglaslikult julm – justkui iseenda raevukate ja sadistlike salamõtete üle kihistavat, ei märka ta enda ees paiknevat verevanni ja selle kohal töötavaid luidraid verega kaetud nõiakäsi ning toob paratamatult meelele vendade Grimmide psühhopaatlikud nõiad. Ent kuristiklik kontrast inimlikult kahjuvalusa ja ohutu vanaema mälestuse ning individuaalsusest eemaldunud stereotüüpse nõiakuvandi vahel kasvab veelgi 1952. aasta maaliga „Vanaeit“ (TKM). Sellel maalil näeme pea et karikatuursuseni rõhutatud näojoontega vananaise naervat portreed, kus väikeste vilavate silmadega näos on kortsud maalitud nii meelevaldsete ja teravate pintslitõmmetega, et mõistuspärasus on peaaegu kadunud ning asendunud kunstniku patoloogilise ärevust tekitava elutajuga, kus inimene on inimesele (liba)hunt.

Otsemalt surmatemaatilised Saali teosed rabavad vaatajat oma tooruse ja kohatusega. Saal viitab sageli enda „sünnipärasele perverssetele kalduvustele“, mis teda mõjutanud on¹⁴⁷. Üks

¹⁴⁶ TKM TA 3:1/209, 44.

¹⁴⁷ TKM TA 3:1/109A, 3.

kõige grotesksem Saali teos on „Tapetud naine. Härg“ (1942, TKM), mille esiplaanil on õudusegrimassi, paljastatud rinna ja väljavoolava sisikonnaga surnud neiu ning taustal justkui võidukalt pead kuklas hoidva härja siluett. Paratamatult tekib assotsiatsioon mütoloogilise Minotaurusega, kellega seostub eelkõige füüsiline jõud ja seksuaalne ohjeldamatus (mistõttu näiteks Picasso olevat ennast Minotaurusega samastanud¹⁴⁸), kui ka härjakuju võtnud Zeusiga vägistamaks Europet. On teada, et Saal hoidis just seda maali enda toa seinal, mistõttu Mare Joonsalu spekulatsioonid kas kunstniku morbiidne temaatika on seotud depressiooniga või pigem „kummalise surmajoovastusega“¹⁴⁹. Psühhoanalüütiline meetod á la Jung interpreteeriks härga ambivalentse arhetüübina, milles on nii eluhävitav kui ka -loov jõud; kunstniku napsõnalise kommentaari põhjal on teada, et teos baseerub reaalsel mälujäljel: „...juhtus maal, et härg puistas karjalapse...“¹⁵⁰, kuid välistada ei saa võimalust, et suure lugemusega Saal oli kantud ka kultuuriloolistest teadmistest härja mütoloogilistest tähendustest. Maali veider perspektiiv naelutab vaataja tähelepanu halastamatult surnukehale, mis on maalitud kiskjaliku väljendusjõuga. Kogu stseenil on tähelepanu ühteaegu eemaletõukava ja ligitõmbava dissonantslik pale, mis tekitab ka uskumatus patuse tunde. Visualiseerides kõrvuti teoseid „Verivorstitegija“ ja „Tapetud naine. Härg“ näeme siinse kunstimaastiku kõige verisemaid teoseid, mis tukslevad varjatud vägivaldsusest.

Agressiivsete surmamaalide kõrval eksisteerivad Saali loomingulises pärandis ka empaatilisemad haige- ja surivoodeid ning leinajaid kujutavad teosed. Leina motiiv ilmus kunstniku loomingusse kõigepealt aastal 1942, aasta pärast Saali ema surma¹⁵¹. Saali kohta ebatavaliselt dekoratiivset õlimaali „Surnu juures I“ (TKM) on võimalik interpreteerida kui kunstniku toimetulemismehhanismi eksistentsiaalset segiolekut põhjustava leinaga. Teose vaataja tajub leinajate ja koolnu vahetut, vaikset ja ängistavat lähedust, kuna kompositsioon on tihedalt kinnine, muutes selle leinajate ja surnu eilegiliste portreede kogumiks, kus kõige olulisem trooniv figuur on taaskord vananaine valges rätikus. Saali teos „Ema“ (1941, TKM) kujutab kurnavale surmatõvele alla andnud üksindust nõudva pilguga kunstniku ema positsioonilt, mis lubab eeldada, et teos on maalitud haigevoodi kõrval istudes, olles justkui ettekuulutus surmatunni saabumisele. Samal ajal maalis Saal ka eelpool kirjeldatud teose „Mälestus vanaemast. Surnu juures“ (1942, TKM). Saali rahulikumale dekoratiivsele

¹⁴⁸ Enrique Mallen, „Pablo Picasso and the Truth of Greek Art“, *Athens Journal of Humanities & Arts*, 1 (2014), 283–98.

¹⁴⁹ Tiiu Talvistu, „Saal troonimas üle Eesti kunsti“, *kunst.ee*, 1 (2007), 11.

¹⁵⁰ Üprus, „Johannes Saal“, 24.

¹⁵¹ „Johannes Saali elu ja tegevuse kroonika“, 130.

maalilaadile teeb lõpu kunstniku vastsündinud poja surm 1944. aastal, millele järgnes kõigepealt pikem maalimispaus ning seejärel hoogne ja dramaatiline maalilaad¹⁵². Teoses „Surnu juures II“ (1958, TKM) on Saal rembrandt-liku valgusekäsitluse ja nolde-liku võbeleva pintsli tööga saavutanud pühaliku meeleolu. Teose ülaosas paiknev ristatud käte, sinise räti ja laia ninaga leinaja ning juba tuttav vananaine ning nende positsioon puusärgi ümber sarnaneb kuusteist aastat varem valminud „Surnu juures I“ ülesehitusega. Kummastaval kombel on valges rätikus vananaine pea kõikidel Saali leina- ja surmateemalistel teostel, muutudes kunstnikumütoloogiliseks surmaproloogiks. 1958. aasta teose leinatoiming on koondatud maalipinna ülaossa jättes esipinna sugestiivselt tühjaks, tekitades tundmuse, et kunstnik seisab kurbloolisest stseenist veidi eemal. Ehk sümboliseerib puukirstuesine tühi ruum ajalist distantssi, mis Saali ema surma ja leinaga uuesti tegeleva maali vahel on? Selliselt oleks „Surnu juures II“ aegruumi kolme ruumimõõtme ja ajadimensiooni paradoksaalselt kahemõõtmelisel lõuendipinnal kooskujutamise näide. Kui kirjeldatud teosed on eelkõige empaatilised leinajate suhtes, siis 1946. aasta teoses „Suriija“ (TKM) on fookus üksnes suriija läheduse tekitatud hingelise survestatuse emotsioonis. Teos kujutab surivoodil kannatavat koolnunäoga haiget, kelle ihult on surm võtnud kogu lihaskonna; lahti vajunud suust välगतavad teravad hambad ning võib pea et kuulda surmakorinat. Kogu maalist õhkab Saalile omast dissoneerivat hirmu, abitust, tülgestust, humanismi ja võitlevat kaastunnet. Ägedalt üldistava pintsli töö ning kõhedust tekitava koloriidiga tegeleb Saal iseenda morbiidsuse ja elujanu heitlusega, püüdes surma olemusest osa ja aimu saada kujutades poolsurnut.

Poolallegoorilise „Suriija“ kõrval on Saal maalinud ka täielikult personifitseeritud surma. Sümbolistlik kompositsioon „Surm klaveril“ (1945, TKM) kujutab triumfeerivat ja inimkujulist surma imposantse tiibklaveri taga. Esiplaanil ahastab munch-ilikult ülestõstetud kätega heledas rüüs naisfiguur, kes on kuulnud sümfoonilist itkulaulu ning peab igavikulise pianistiga kaasa minema. Kogu stseeni ääristab draperii, mis mõjub õhkõrna joonena eluteatri ja lavataguse surmaparatomatuse vahel. „Surm klaveril“ on viinud siinkirjutaja mõttele, et isikustatud paratomatusega on eksistentsiaalselt lihtsam toime tulla. Sellega seotud põhjustel huvitasid Saali ka Eesti folkloori sünged sümbolid, mis samuti püüavad fataalsustele põhjuslikku sisu anda. Ühiskondlikult tundliku närviga Saali teos „Parunid surmatõlla ees. Parunid pärast surma. Parunid hobusteks“ (1960, Mart Lepa kunstikogu) visualiseerib ennemuistset jutustust, mille järgi saabub võimu ja sotsiaalset ebavõrdsust ära kasutavate parunite teenitud karistus kuratliku härrasmehe näol, kes paneb parunid hobuste asemel tõlla

¹⁵² Rainik, „Johannes Saali omast teest“, 4.

ette¹⁵³. Üprus võrdles romantiliselt literatuurset teost Daumier-i ja Goya satiiriliste teostega, mida rahvaluulet mittetundev vaataja võib interpreteerida kui kunstniku hallutsinatoorset fantaasiat¹⁵⁴. Kunstiajaloolane ja psühhiaater Hans Prinzhorn sätestas kuus psühholoogilist tungi, mis iseloomustvat *art brut* esindajaid: tung väljenduslikkuse poole, tung mängida, tung ornamendi poole, tung korraloomise poole, tung imiteerida ja tung kasutada sümboleid. Kunstiharidusega psüühiliselt häiritud kunstnikel avalduvat tungidest vaid mõni.¹⁵⁵ Saali loomingut tervikuna saab kirjeldada kui väljenduslikult jõulist, mis kasutab aeg-ajalt sümbolistlike elemente, nagu näiteks teoses „Parunid surmatõlla ees. Parunid pärast surma. Parunid hobusteks“ maailmatasakaalu loov surmakaarik skeletiliku juhiga.

Eriilmelist ja sagedast surmakujutamist kunstis on võimalik põhjendada Saali ilmse depressiivsuse kalduvusega. Meeleoluhäirete (s.h depressiooni) all kannatavad patsiendid, kes saavad toetavat ravi kunstiteraapias, kujutavad kõige sagedamini teemasid nagu surm, häving ja ka taassünd¹⁵⁶. Saalist säilinud kirjalik pärand peegeldab küllaltki teravalt kunstniku pidevat depressiivsust nii keskendumisvõime ja motivatsiooni alanemise (nt „Kui ausalt öelda, siis viimase aja meeleolude ja kärsituse juures, ei ole ennast mingiks korralikuks loovtööks suutnud kokku võtta.¹⁵⁷“), väärtusetustunde (tööde hävinemise järel 1948. aasta novembris ei pidanud Saal ennast „enam inimeseks ega kunstnikuks¹⁵⁸“; „[...] Oma olukorda südamesse võttes olen korduvalt aastatepikkustel perioodidel kannatanud suurt alaväärsust, kaotanud usu enesesse.¹⁵⁹“), unehäirete („1947 a. alates hakkasin kannatama päävaluhooegade ja suure väsimuse all, mis tihti sundis voodisse heitma [...].¹⁶⁰“ ja lootusetuse („[...] 20-nda eluaasta järele tekkis järsk halvenemine ja lõpuks kujunes stabiilne haigluseisund, mis on kestnud tänaseni. [...]“¹⁶¹) näol. Toodud näited on vaid vähesed, mis lubavad oletada Saalis pesitseva depressiivsuse püsikestvist, mis kord võimendudes, kord hääbudes mõjutab Saali elutaju ning seeläbi ka loomingut. On välja toodud seaduspärasid, kuidas professionaalsete kunstnike maalilaad depressiivsete faaside ajal teiseneb: koloriit muutub sünkjalt morniks, jooned teostel teravnevad, maaliline liikumine väheneb ning asendub aimatava kohmakusega, püsivuse

¹⁵³ Üprus, „Johannes Saal“, 25.; „Johannes Saal enesest ja teistest“, in *Johannes Saal. Elu metamorfoosid*, koost Tiiu Talvistu, (Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2006), 168.

¹⁵⁴ Üprus, „Johannes Saal“, 25.

¹⁵⁵ MacGregor, *The discovery of the art of the insane*, 197.

¹⁵⁶ Susan Spaniol, „Art therapy with adults with severe mental illness“, in *Handbook of art therapy*, koost Cathy A. Malchiodi, (New York: The Guilford Press, 2003), 134.

¹⁵⁷ TKM TA 3:1/209, 13.

¹⁵⁸ TKM TA 3:1/109A, 3.

¹⁵⁹ *Ibid.*, 6.

¹⁶⁰ *Ibid.*, 3.

¹⁶¹ *Ibid.*

vähenedamisega¹⁶²; enamik Saali teoste üldkoloriit on tumedates sinistes, lillades, pruunikates toonides, mida paiguti elustavad hõõguvpunane, määrdunudroosa, suitsune kollane ja valge. Joonte teravnemist on kõige selgemini näha eelpool kirjeldatud vanaeite kujutataval teostel, kuid vaid üksikute maalide puhul aimelda varjatud kohmakust, sellal kui liikumise- ja püsivuse kadu ei esine. Depressiooni kulminatsioonis ei pidurdu professionaalsete kunstnike loometegevus kunagi täielikult, kuigi depressioon inhibeerib tahteaktiivsust ja motivatsiooni¹⁶³. Loov kognitiivne jõud küll pärssub, kuid täielikult kadumata pulseerib kunstnikus edasi, lastes meelemasendusel vaid osaliselt kunstiteoseid kujundada. Olenemata Saali piinanud süngest melanhooliast, oli ta võimeline seda loomeprotsessi käigus jaoti alla suruma arvestamaks intuiivselt seesmist kompositsiooni- ja värvitaju. Loov jõud oli seega psüühikahäire jõust vastupidavam.

¹⁶² Plokker, *Artistic self-expression in mental disease*, 2, 76–7, 79–80.

¹⁶³ *Ibid.*, 70–1.; Critchley, *Hallucinations and their impact on art*, 1–2.

KOKKUVÕTE

Käesolev bakalaureusetöö lahkab kunstitalendi ja hullumeelsuse müstifitseeritud seost esiti loovuspsühholoogia rakursilt, keskendudes eelkõige mõtteprotsessidele. Evolutsiooniloojaga järgi ühendab psüühikahäireid ja kõrge loovust jagatud geneetiline pagas, mida tõestab vaimuhaiguste jätkuv eksisteerimine inimkonnas. Inimese bioloogilises kehas on osised, mis vastutavad adaptiivselt kasuliku loomingulisuse kui ka häirunud psüühika eest. Evolutsiooni käigus arenes inimeses mõtlemiseliik divergentne mõtlemine, mida iseloomustab rohketes toimivate ideede ja probleemilahenduste genereerimine. Divergentset mõtlemist seostatakse nii loovuse kui psüühikahäiretega, ent kui loovalt divergentne mõtlemine on kontrolli all ja teadvustatud jõudmaks mõttelises eksperimenteerimises potentsiaalsete toimivate ja originaalsete lahendusteni, siis vaimuhaige divergentne mõtlemine voolab kaootiliselt ja on enamasti patoloogiast kallutatud eneseväljendus. Samas nõuab tõelise loomingulisuse sündimine ka vastandlikku konvergentset mõtlemist selekteerimaks toimivad ideed, sellal kui psüühiliselt häiritu selleks vajadust ei tunne.

Albert Rothenbergi teooria kohaselt eksisteerib kaks loomingulisust sütitavat mõtlemise liiki – Januse- ja samaruumiline protsess, mis käesolevas töös liigitati divergentse mõtlemise alamkategoriateks. Januse protsessi kui loometegevuse algimpulsi käigus suudab inimene näha paradoksi loogilisust ja vastandite ühtsust rohkemalt; sellele järgnev samaruumiline mõtteprotsess lihviv Januse protsessi toore mõttetulemi toimivaks ja efektseks tervikuks. Looja teadvus komponeerib metafoore, mida on võimalik materialiseerida kunstiteoseks, juhul kui inimesel on vajalik kognitiivne pagas ja motivatsioon loomisprotsessi elluviimiseks. Januse protsess ja samaruumiline protsess on kohal ka hullumeelse mõtlemises, ent patoloogia sümptomite koosmõjul võivad need tugevalt igapäevaelu häirida ja loominguline potentsiaal ei realiseeru.

Latentne inhibitsioon on kognitiivne teadvustamata protsess, mis filtreerib sensoorsest maailmast saadavast informatsioonitulvast relevantse ja inimesele tarviliku. Selle protsessi puudlik funktsioneerimine on omane nii psüühikahäiretele kui loovatele indiviidele – vaimuhaige inimese puhul häirib keskkonnast saabuvate stiimulite rohkus mõttetegevust ja tähelepanu, ent loovas inimese saab latentse pidurduse defitsiit eeliseks, kui seda kontrollivad tähelepanuulatuse võimekus, kõrge intelligentsus ja mahukas töömälu.

Psühhoosiepisoodid ja skisofreenne mõtlemine võivad kunstis päädida potentsiaalselt huvitavate tulemustega. Põhjalikult on uuritud skisofreenikute lähisugulasi ja leitud, et nende seas on erakordselt kõrge loovate inimeste hulk, mis toetab vaimuhaiguste ja loovuse jagatud geneetilise pagasi teooriat. 20. sajandil uurisid mitmed loovuspsühholoogid loomingulisi inimesi ja avastasid, et neil on kõrgeenenud soodumus langeda psühhoosi, põdeda skisofreeniat või viimasega tihedas seoses olevat skisotüüpset häiret. Samas on loovatel inimestel tänu ego-vastupidavusele võime muundada endas lasuv patoloogiaht loominguliseks tegevuseks. Skisotüüpne häire kannab endas teatavaid eeliseid saada loominguliseks, mistõttu on just seda häiret kõige veenvamalt seostatud loovusega. Skisotüüpse positiivsed sümptomid nagu ebatavalised tajuelamused, assotsiatiivne voolav-, divergentne ja liigkõikehõlmav mõtlemine soodustavad loomingulisuse indiviidi kujunemist. Skisotüüpse patoloogia või kalduvustega inimesed valivad endale sageli loomingulised tegevusalad.

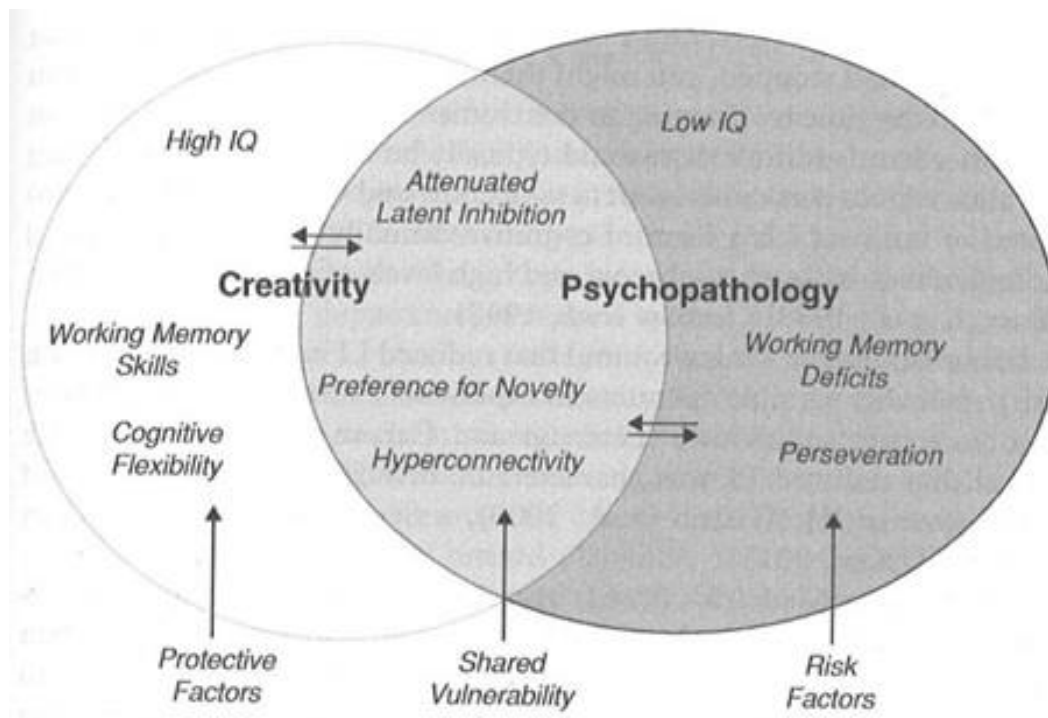
Maania ja hüpomaania seost loovusega on samuti põhjalikult uuritud, kuna maanilise mõtlemise lennukus ja originaalsus näivad sobituvat loometegevuse spetsiifilise iseloomuga. Maanilise inimese maailmataju on intensiivistunud ja emotsionaalsus kõrgeenenud, mis koos muude loominguliseks tarvilike kognitiivsete komponentidega võib kulmineeruda väljendusliku kunstilise geniaalsusega. Arvukad uuringud on leidnud loovate inimeste endi ja nende lähisugulaste seas võrreldes populatsiooni keskmisega rohkem loominguliselt aktiivseid inimesi. Vastupidistes uuringutes on vaadeldud maanilisi inimesi ja leitud, et nende seas omakorda kõrge loominguline aktiivsus või loovuse potentsiaal, mis tõestab maanilisuse ja loomingulise seotust. Bipolaarsus on suuresti geneetiline haigus, mistõttu toetavad taolised uuringud evolutsioonilisi teooriaid loovuse ja vaimuhaiguste ühisosast. Loovuspsühholoogiast lähtudes on loomingulisusel ja psühhopatoloogial kausaalne ühisosa, mille kognitiivsetest ja geneetilistest teguritest võib võrsuda kas loominguline või psüühiliselt häiritud inimene. See võib olla põhjus hullu kunstniku müüdi ja ka hullu geeniuse kontseptsiooni püsimisele; inimene näib intuiitiivselt tajuvat osalist põhjuslikku kattuvust, mistõttu püüti lähemalt tuvastada kattuva ühisosa olemust.

Loovuse ja psühhopatoloogia osalise kattuvuse lähemaks adumiseks süüviti bakalaureusetöös siinse kunstimaastiku esimese läbinisti ekspressiivse kunstniku Johannes Saali loomingusse. Psühhopatoloogia võib kunstnikes põhjustada sisemise tungi kunstilise väljenduslikkuse poole: tundliku natuuri ja psüühikahäire vastastikmõju intensiivistasid Saali tajuelamusi kvantitatiivselt värvierksamaks, kontrastsemaks ja plastilisemaks, mis omakorda mõjustasid Saali maalilaadi ja temaatilisi valikuid – kulmineerudes Johannes Saali kui paratamatu

ekspressionisti väljakujunemisega. Saalis peituv loov kognitiivne jõud võimaldas häiriva emotsionaalse ja tajulise kogemuse ümber tõlgitseda kunstiteosteks, toimides vahelülina psüühika irratsionaalse ainese ja selle kunstiks mobiliseerimise vahel. Välismaailma ja iseenda vahelise psüühilise kuristiku ja dissonantsi tunnetamine kujundas Saali loomingu oluliseks iseärasuseks korduvate mälujälgedel baseeruvate inimtüüpide kujutamise, millest kõige distinktiivsemad on pearätikuga vanaeit ja robustne talupoeglik töömees.

Silmatorikavalt mahukas osa Saali loomingulisest pärandist tegeleb kunstniku ambivalentse suhtumisega surelikkusele; üheltpoolt näis Saal tundvat sügavat eksistentsiaalset hirmu, teisalt aga olevat surmast haiglaslikult kütkestatud või lummatud. Surmatemaatilised teosed jaotuvad omakorda temaatiliselt: vanaeit, agressiivne surm, haige- ja surivoodid ning personifitseeritud surm. Varasemas Saali loomingus kohtame veel kaastunnetäratavat langetatud peaga vanaeite, kes hilisemas loomingus on võtnud sadistlikult julma stereotüüpse nõiakuvandi kuju. Saali agressiivsed surmapildid pulseerivad varjatud vägivaldsusest ja õõvast, samas kui surivoodeid kujutavad teosed tegelevad nukra abitu leinaga empaatiliselt ja hingestatult. Surivoodeid kujutavatel teostel figureerib alati ka vanaeit, kehastades seeläbi eleeegilist surmaproloogi. Kuna isikustatud paratamatusega on psüühiliselt lihtsam toime tulla, esineb Saali loomingus ka allegoorilist surmakujutust. Kuigi Saalist säilinud kirjalik pärand lubab järelda kunstnikus pesitsenud depressiivsuse püsikestvust, ei tõkestanud see kunstnikus vitaalselt tukslevat loovat kognitiivset jõudu. Saali loomingut mitmepalgeliselt kummitav surmatemaatika kajastab kunstniku morbiidset meelelaadi; skisoidne, eraklik ja rõhutatud Saal süüvis kinnisideeliselt iseenda luupainajalikkude psüühilisse seisundisse ja jäädvustas leiud sublimatsioonina lõuendile, rahutus lootuses välismaailma mõistmisele ja hardumusele. Kunstis valuhellade teemade puudutamine sobitub ekspressiivse kunsti halastamatu loomusega; samuti psühhiaatriakliinikute patsiendid kujutavad tihtilugu süngeid surmavisiioone. Saali loomingu temaatilised valikud ja välised tunnused on kannustatud teda piinanud vaimuhaigusest ning vormusid lõplikult koostoimes kunstilise loovusega. Selliselt näitlikustab Johannes Saal ehedalt, kuidas hullumeelsuse ja loovuse osalise kattuvuse fenomen võib päädida unikaalse loomingulise isikupäraga.

Lisa 1.

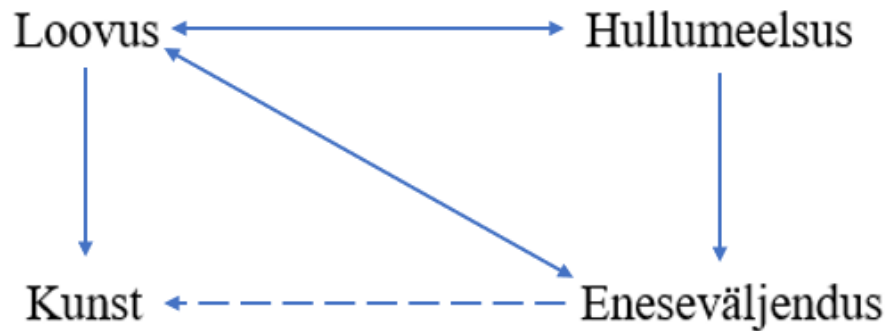
Shelley H. Carsoni jagatud haavatavuse mudel visualiseerib loovuse ja psühhopatoloogia osalist kattuvust ja toob esile kaitsvaid-, jagatud- ja riskifaktoreid, mis omavahel kombineerudes võivad kulmineeruda kas loovuse või psüühikahäirega. Kokkulangevustes on väljatoodud nõrgenenud latentne inhibitsioon (vt peatükk 1.2), uudsuse janu (mis on kattub isiksusepsühholoogia ühe mõjukama isiksusejoonte mudeli Suur Viisik kategooriaga „avatus kogemusele“) ning ajuühenduste n-ö hüperühenduvus (omapärane ajupilt, kus neuronid on omavahel ülemäära ühendunud, mis on eelduseks ootamatutele assotsiatsioonidele ja sageli iseloomulik skisofreenia patsientidele, põhjustades hallutsinatsioone¹⁶⁴). Kui hüperühenduvust, nõrgenenud latentset inhibitsiooni ja uudsusejanu tasakaalustavad kõrge IQ, võimekas töömälu ja kognitiivne paindlikkus, on isiksus tõenäolisemalt loominguline. Samas kui jagatud haavatavuse faktoritele lisanduvad vastupidiselt madal IQ, nõrk töömälu ja perseveratsioon (seisund, mida saab vastandada kognitiivsele paindlikkusele ning mida iseloomustab võimetus ümber lülituda ühelt mõttelt teisele ja stereotüüpsus¹⁶⁵), on isikul suur tõenäosus põdeda mõnda psüühikahäiret.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Judith M. Ford *et al.*, „Visual hallucinations are associated with hyperconnectivity between the amygdala and visual cortex in people with a diagnosis of schizophrenia“, *Schizophrenia bulletin*, 41 (jaanuar 2015), 232–232.

¹⁶⁵ Andrew Crider, „Perseveration in schizophrenia“, *Schizophrenia bulletin*, 23 (jaanuar 1997), 63–74.

¹⁶⁶ Carson, „The shared vulnerability model of creativity and psychopathology“, in *Creativity and mental illness*, 265.

Lisa 2.

Terve psüühikaga professionaalse kunstniku loovuse materialiseerunud tulemiks on kunstiteosed. Kunstilise loovuse üheks oluliseks substantsiks (mis 20. sajandi kunsti n-ö identiteedikriisiga muutus eriti oluliseks) on eneseväljendus. Loovuse ja hullumeelsuse vahel on teatavad psühholoogilised kattuvused, samaks kui vaimuhaige kunstilise väljenduse motiiviks on üksnes meeleheitlik eneseväljendus, mis loovuse ja hullumeelsuse osalise kattuvuse tõttu võib aeg-ajalt väärida nimetamist kunstiteoseks.

Summary. Psychological affinity between creativity and madness. The case of Johannes Saal

The aim of this bachelor's thesis was to cast a light on the mystified connection between creativity and madness. Evolutionary psychologists believe that the connection dwells in shared genetic origin which seems to be proven by the fact that evolution has not abated the existence of mental illnesses. Evolutionary adaptive genesis has provided human mind with a specific thinking process labelled 'divergent thinking' the purpose of which is to generate numerous functional and original ideas. Divergent thinking is associated both with creativity and madness, albeit creative divergent thinking is tractable and astute, while divergent thinking caused by mental illness is subliminal and chaotic. Albert Rothenberg has categorized distinctive thinking processes which spur creativity – Janusian and homospatial thinking. Janusian process enables to see the logic in paradoxes and unites antipoles in an ungainly manner, eventually leading to homospatial process in which crude material is refined to effective conclusiveness. Additionally, human unconscious mind contains a cognitive process called latent inhibition, which functions as a filter between the mind and the sensory stimuli rush, selecting relevant material and ignoring the irrelevant. Studies have shown that both creative and mentally ill individuals lack fully functioning latent inhibition.

A great part of creativity psychology in 20th century delved into specific mental illnesses and creativity continuum. Researching people with schizophrenia, schizotypal personality disorder, bipolar disorder and their relatives provided psychologists with correlative information supporting the theory of shared genetic origin – close relatives of the mentally ill are very likely to be creative; additionally, creative people have a higher risk of becoming psychotic, suffer from schizophrenia, schizotypal personality disorder or bipolar disorder. But creative individuals with higher ego strength, high IQ, effective working memory, or cognitive flexibility can transform their pathological diathesis into creative processes. Schizotypal personality disorder, which is closely linked to schizophrenia, has been persuasively connected with creativity because some traits of it seem to be advantages for evolving into a creative personality such as unusual perception experiences, associative and divergent thinking. Also, mania and hypomania have been connected to creativity because manic rapid thinking is suitable for the specific nature of creative processes. Together with other necessary components of creativity, manic intense emotions and perception can predispose expressive artistic style. All this supports the idea of a causal continuum between psychopathology and creativity.

To comprehend the partial coinciding nature of madness and creativity, the last chapter immersed into Estonian first expressionist's Johannes Saal's oeuvre. For an artist, psychopathology can cause an internal urge for expressive artistic style. Saal's sensitive psyche together with mental illness intensified his perception to be more colourful and contrast, which dictated his painting style and thematic choices, converting him as an artist to so-called inevitable expressionist. Saal was able to translate his disturbing emotional and perceptual experiences into art due to creative cognitive force. Saal discerned a dissonance or mental abyss between himself and the world; for this reason, his art frequently depicts characters based on engrams. Two of those stereotypical characters are an old lady with a headscarf and a rustic peasant. A considerable amount of Saal's artistic legacy deals with his ambivalent mentality towards mortality and death; he seemed to simultaneously feel deep existential fear and fascination towards death. His death related paintings can be categorized into subcategories: a witch-like harridan, aggressive death, death- and sickbeds and personified allegorical death. Saal's diverse and complex depictions of death reflect his morbid disoriented psychological states. Schizoid and hermitic, Saal obsessively absorbed into his incubus-like psyche and painted his gloomy findings, restlessly hoping for the world's acceptance and appreciation. His thematical choices and formalistic qualities prospered from his mental illness, but were conclusively shaped together with his unique creativity, making him an exquisite example of the creativity and madness synergism.

Kasutatud kirjandus

Hagop S. **Akistal**, Kareen K. **Akistal**, „In search of Aristotle: temperament, human nature, melancholia, creativity and eminence“, *Journal of Affective Disorders*, 100 (mai 2007), 1–6.

Nancy C. **Andreasen**, Arthur **Canter**, „The creative writer: Psychiatric symptoms and family history“, *Comprehensive Psychiatry*, 2 (märts 1974), 123–131.

Nancy C. **Andreasen**, Pauline S. **Powers**, „Creativity and psychosis: An examination of conceptual style“, *Archives of General Psychiatry*, 32 (jaanuar 1975), 70–73.

Nancy C. **Andreasen**, „The relationship between creativity and mood disorders“, *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 2 (juuni 2008), 251–255.

Matthew **Avila**, Guvant **Thaker**, Helene **Adami**, „Genetic epidemiology and schizophrenia: a study of reproductive fitness“, *Schizophrenia Research*, 47 (märts 2001), 233–241.

Matthijs **Baas**, Carsten K. W. **De Dreu**, Bernard A. **Nijstad**, „A meta-analysis of 25 years of mood-creativity research: Hedonic tone, activation, or regulatory focus“, *Psychological Bulletin*, 134 (november 2008), 779–806.

Frank **Barron**, „The disposition toward originality“, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 3 (november 1955), 478–485.

Frank **Barron**, „Creative personality akin to madness“, *Psychology Today*, 2 (jaanuar 1972), 43.

Anne S. **Bassett**, Alison **Bury**, Kathleen A. **Hodgkinson**, William G. **Honer**, „Reproductive fitness in familial schizophrenia“, *Schizophrenia Research*, 21 (September 1996), 151–160.

Mark **Batey**, Adrian **Furnham**, „The relationship between measures of creativity and schizotypy“, *Personality and Individual Differences*, 45 (detsember 2008), 816–821.

Melanie L. **Beaussart**, Arielle E. **White**, Adam **Pullaro**, James C. **Kaufman**, „Reviewing recent empirical findings on creativity and mental illness“, in *Creativity and mental illness*, koost James C. Kaufman, (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 48.

Allan **Beveridge**, „A disquieting feeling of strangeness? The art of the mentally ill“, *Journal of the Royal Society of Medicine*, 11 (november 2001), 595–9.

Giles S. J. **Burch**, Christos **Pavelis**, David R. **Hemsley**, Philip J. **Corr**, „Schizotypy and creativity in visual artists“, *British Journal of Psychology*, 2 (Mai 2006), 177–190.

Shelley H. **Carson**, Jordan B. **Peterson**, „Latent inhibition and openness to experience in a high-achieving student population“, *Personality and Individual Differences*, 28 (veebbruar 2000), 323–32.

David M. **Buss**, Martie G. **Haselton**, Todd K. **Shackelford**, April L. **Bleske**, Jerome C. **Wakefield**, „Adaptations, exaptations, and spandrels“, *American psychologist*, 53 (mai 1998), 539.

Shelley **Carson**, Jordan B. **Peterson**, Kathleen W. **Smith**, „Openness and extraversion are associated with reduced latent inhibition: replication and commentary“, *Personality and Individual Differences*, 2002, 1137–1147.

Shelley H. **Carson**, Daniel M. **Higgins**, Jordan B. **Peterson**, „Decreased latent inhibition is associated with increased creative achievement in high-functioning individuals“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 85 (2003), 499–506.

Shelley H. **Carson**, „The shared vulnerability model of creativity and psychopathology“, in *Creativity and mental illness*, koost James C. Kaufman, (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 253–255, 265.

Richard D. **Chessick**, *Emotional illness and creativity. Psychoanalytic and phenomenologic study*. (Conneticut: International Universities Press, 1999).

Gordon **Claridge**, Richard **Bentall**, Peter D. **Slade**, „The multidimensional nature of schizotypal traits: A factor analytic study with normal subjects“, *British Journal of clinical psychology*, 28 (November 1989), 365–375.

Gordon **Clardige**, Oliver **Mason**, Gregory **Boyle**, Peter **Slade**, David **Popplewell**, Charles **McCreery**, „The factor structure of 'schizotypal' traits: a large replication study“, *British Journal of Clinical Psychology*, 35 (veebbruar 1996), 103–106.

Gordon **Claridge**, Sarah **Blakey**, „Scizotypy and affective temperament: Relationships with divergent thinking and creativity styles“, *Personality and Individual Differences*, 46 (juuni 2009), 820–826.

Jan **Cosgrave**, Ross **Haines**, Stuart **Golodetz**, Gordon **Claridge**, Katharina **Wulff**, Dalena van **Heugten**, „Schizotypy and performance on an insight problem-solving task: the contribution of persecutory ideation“, *Frontiers in Psychology*, 9 (2018), 1–2, 7.

Paul T. **Costa** ja Robert R. **McCrae**, „Domains and facets: hierarchical personality assessment using the revised NEO personality inventory“, *Journal of Personality Assessment*, 1 (vebruar 1995), 28.

Andrew **Cridler**, „Perseveration in schizophrenia“, *Schizophrenia bulletin*, 23 (jaanuar 1997), 63–74.

Edmund M. R. **Critchley**, *Hallucinations and their impact on art*. (Preston: Carnegie Press, 1987).

David H. **Cropley**, Arthur J. **Cropley**, James C. **Kaufman**, Mark A. **Runco**, *The dark side of creativity*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 18.

Mark A. **Davis**, „Understanding the relationship between mood and creativity: A meta-analysis“, *Organizational Behaviour and Human Decision Processes*, 108 (jaanuar 2009), 25–38.

Tiiu **Erelt**, *Hariduse ja kasvatusesõnaraamat*, (Eesti keele sihtasutus: 2014). Elektrooniliselt kättesaadav <http://www.eki.ee/dict/haridus/> (22.03.2019)

Hans J. **Eysenck**, „The definition and measurement of psychoticism“, *Personality and individual differences*, 13 (Juuli 1992), 757–85.

Hans J. **Eysenck**, „Creativity, personality, and the convergent-divergent continuum“, in *Critical creative processes*, koost Mark A. Runco, (Hampton Press, 2003), 95–114.

Hans J. **Eysenck**, „Creativity as a product of intelligence and personality“, in *International handbook of personality and intelligence*, koost Donald H. Saklofske, Moshe Zeidner, (Boston: Springer, 2013), 231–247.

Michelle **Facos**, „A Controversy in Late Nineteenth Century Painting: Ernst Josephson's" The Water Sprite".“ *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 56, 1 (jaanuar 1993), 61.

Robert S. **Feldman**, *Understanding psychology*, (New York: McGraw-Hill, 2010), 262–263.

Grogory J. **Feist**, „The influence of personality on artisitic and scientific creativity“, in *Handbook of Creativity*, koost Robert J. Sternberg, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 273–296.

Andreas **Fink**, Bernhard **Weber**, Karl **Koschutnig**, Mathias **Benedek**, Gernot **Reishofer**, Franz **Ebner**, Ilona **Papousek**, Elisabeth M. **Weiss**, „Creativity and schizotypy from neuroscience perspective“, *Cognitive, Affective & Behavioral Neuoscience*, 14 (märts 2013), 378–387.

Joscelyn E. **Fisher**, Aprajita **Mohanty**, John D. **Herrington**, Nancy S. **Koven**, Gregory A. **Miller**, Wendy **Heller**, „Neuropsychological evidence for dimensional schizotypy: Implications for creativity and psychopathology“, *Jounral of Research in Personality*, 38 (veebbruar 2004), 24–31.

Joscelin E. **Fisher**, Wendy **Heller**, Gregory A. **Miller**, „Neuropsychological differentiation of adaptive creativity and schizotypal cognition“, *Personality and Individual Differences*, 54 (jaanuar 2013), 70–75.

Judith M. **Ford**, Vanessa A. **Palzes**, Brian J. **Roach**, Steven G. **Potkin**, Theo **van Erp**, Jessica A. **Turner**, Bryon A. **Mueller**, „Visual hallucinations are associated with hyperconnectivity between the amygdala and visual cortex in people with a diagnosis of schizophrenia“, *Schizophrenia bulletin*, 41 (jaanuar 2015), 232–232.

Roger **Fry**, „An Essay on aesthetics“, *Vision and design*, 2 (aprill 1909), 14.

Adrian **Furnham**, Mark **Batey**, Katen **Anand**, James **Manfield**, „Personality, hypomania, intelligence and creativity“, *Personality and Individual Differences*, 5 (aprill 2008), 1060–1069.

Adrian **Furnham**, „The bright and dark side correlates of creativity: demographic, ability, personality traits and personality disorders associated with divergent thinking“, *Creativity Research*, 27 (jaanuar 2015), 39–46.

Erica **Goode**, „F. X. Barron, 80; Studied science of creativity“, nytimes.com 13. oktoober 2002, [nytimes.com/2002/10/13/us/f-x-barron-80-studied-science-of-creativity.html](https://www.nytimes.com/2002/10/13/us/f-x-barron-80-studied-science-of-creativity.html) (05.04.2019)

Stephen Jay **Gould**, Richard C. **Lewontin**, „The spandrels of San Marco and the Panglossian paradigm: a critique of the adaptationist programme“, *Proceedings of the royal society of London. Series B. Biological Sciences*, 205 (september 1979), 581–598.

Magdalena **Gram**, „Ernst Josephson: painting poet and poetic painter“, *Art bulletin of Nationalmuseum Stockholm*, 20 (2014), 57–8.

Joy Paul **Guilford**, „A revised structure of intellect“, *Report of the Psychological Laboratory, University of Southern California*, 19.

„Joy Paul Guilford“, newworldencyclopedia.org, 12.03.2018 (kasut 05.04.2019)

Jennifer **Gutbezahl**, James R. **Averill**, „Individual differences in emotional creativity as manifested in words and pictures“, *Creativity Research Journal*, 9 (oktoober 1996), 327–337.

Johannes **Irmscher**, *Antiigileksikon I* (Tallinn: Valgus, 1983), 217.

Mare **Joonsalu**, „Johannes Saal ja tema looming“, in *Johannes Saal. Elu metamorfoosid*, koost Tiiu Talvistu, (Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2006), 17–9, 34–5.

Adele **Juda**, „The Relationship between highest mental capacity and psychic“, *The American Journal of Psychiatry*, 4 (Oktoober 1949), 296–307.

Kay Redfield **Jamison**, „Mood disorders and patterns of creativity in British writers and artists“, *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 2 (mai 1989), 125–134.

Kay Redfield **Jamison**, *Touched with fire* (New York: Simon & Schuster, 1994), 105, 108–112, 125–127, 129–135, 269–270.

Ants **Juske**, *Tundeline teekond Velázquezest Navitrollani*. (Tartu: Ilmamaa, 2012), 389–92.

Satoshi **Kanazawa**, „General intelligence as a domain-specific adaptation“, *Psychological review*, 111.2 (aprill 2004), 512–523.

Jon Löve **Karlsson**, „Creative intelligence in relatives of mental patients“, *Hereditas*, 100, (märts 1984), 83–86.

Jon Löve **Karlsson**, „Genetic association of giftedness and creativity with schizophrenia“, *Hereditas*, 66 (1970), 177–182.

Geir **Kaufman**, Astrid **Kaufman**, „When good is bad and bad is good: mood, bipolarity, and creativity“, in *Creativity and mental illness*, koost James C. Kaufman, (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 209–228.

Scott Barry **Kaufman**, Elliot S. **Paul**, „Creativity and schizophrenia spectrum disorders across the arts and sciences“, *Frontiers in psychology*, 5 (november 2014), 1145.

Simon **Kyaga**, Mikael **Landén**, „Mental illness, suicide and creativity: 40-year prospective total population study“, *Journal of psychiatric research*, 47 (jaanuar 2013), 83–90.

Mark F. **Lenzenweger**, „Schizotaxia, schizotypy, and schizophrenia: Paul E. Meehl’s blueprint for the experimental psychopathology and genetics of schizophrenia“, *Journal of Abnormal Psychology*, 2 (mai 2006), 195.

Todd I. **Lubart**, „Creativity across cultures“. In *Handbook of Creativity*, koost Robert J. Strenberg (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 339.

Robert E. **Lubow**, Y. **Ingberg-Sachs**, N. **Zalstein-Orda**, J. C. **Gewirtz**, „Latent inhibition in low and high “psychotic-prone” normal subjects“, *Personality and Individual Differences*, 12 (mai 1992), 563–572.

Robert E. **Lubow**, „A short history of latent inhibition research“, *Latent Inhibition: Cognition, Neuroscience and Applications to Schizophrenia*, 6 (mai 2010), 1.

James H. **MacCabe**, Ilona **Koupil**, David A. **Leon**, „Lifetime reproductive output over two generations in patients with psychosis and their unaffected siblings: the Uppsala 1915–1929 Birth Cohort Multigenerational Study“, *Psychological Medicine*, 10 (oktoober 2009), 1667–1676.

John M. **MacGregor**, „Paul-Max Simon: The father of art and psychiatry“, *Art Therapy*, 1 (oktoober 1983), 8–20.

John M. **MacGregor**, *The discovery of the art of the insane*. (New Jersey: Princeton University Press, 1992), 108–13, 197, 222, 226–31.

Enrique **Mallen**, „Pablo Picasso and the Truth of Greek Art“, *Athens Journal of Humanities & Arts*, 1 (2014), 283–98.

Robert R. **McRae**, Paul T. **Costa**, *Personality in adulthood. A five-factor theory perspective*, (New York: The Guilford Press, 2003), 147.

Gerald A. **Mendelsohn**, „Associative and attentional processes in creative performance,“ *Journal of Personality*, 44 (juuni 1976), 341–369.

Peter **Merrotsy**, *Pedagogy for creative problem solving* (London: Routledge, 2017), 33, 36–37.

Valdur **Mikita**, *Kreatiivsuskäsitluse võrdlus semiootikas ja psühholoogias*. (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2000).

National Institute of Mental Health, „Schizophrenia“, imh.nih.gov/health/topics/schizophrenia (24.03.2019)

Daniel **Nettle**, *Strong imagination. Madness, creativity and human nature* (New York: Oxford University Press, 2001), 7–9, 12, 102, 120.

Daniel **Nettle**, Helen **Clegg**, „Schizotypy, creativity and mating success in humans,“ *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 273 (november 2005), 611–612.

Daniel **Nettle**, „The evolution of personality variation in humans and other animals,“ *American Psychologist*, 61 (September 2006), 622.

Thomas **O'Reilly**, Robin **Dunbar**, Richard **Bentall**, „Schizotypy and creativity: an evolutionary connection?“, *Personality and Individual Differences*, 7 (november 2001), 1067–1078.

Jim **van Os**, Sinan **Guloksuz**, „A critique of the „ultra-high risk“ and „transition“ paradigm“, *World Psychiatry*, 16 (2017), 200, 203, 205.

Creativity and madness. Psychological studies of art and artists, koost Barry **Panter**, Mary Lou **Panter**, Evelyn **Virshup**, Bernard **Virshup**, (Aimed Press, 1995).

Mark **Papworth**, „Artists’ vulnerability to psychopathology: an integrative cognitive perspective“. In *Creativity and mental illness*, koost James C. Kaufman (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 152.

Godfrey D. **Pearlson**, Bradley S. **Folley**, „Schizophrenia, psychiatric genetics, and Darwinian psychiatry: an evolutionary framework“, *Schizophrenia bulletin*, 34 (juuli 2008), 728–9.

Lucienne **Peiry**, *Art Brut. The origins of Outsider art*. (Pariis: ADAGP, 2001).

Platon, *Teosed I. Phaidaros*, (Tartu: Ilmamaa, 2003), 309.

Johannes Herbert **Plokker**, *Artistic self-expression in mental disease*. (London: Charles Skilton LTD, 1964), 1–2, 76–7, 79–80, 104, 110.

Eba **Rainik**, „Johannes Saali omast teest“, *Sirp ja vasar*, 9 (märts 1964), 4.

David **Rawlings**, Ann **Locarnini**, „Dimensional schizotypy, autism, and unusual word association in artists and scientists“, *Journal of Research of Personality*, 42 (aprill 2008), 465–471.

Ruth **Richards**, Dennis K. **Kinney**, Inge **Lunde**, Maria **Benet**, Ann P. C. **Merzel**, „Creativity in manic-depressives, cyclothymes, their normal relatives, and control subjects“, *Journal of Abnormal Psychology*, 97 (august 1988), 281–288.

Scott R. **Ross**, Catherine L. **Lutz**, Steven E. **Bailey**, „Positive and negative symptoms and schizotypy and the five-factor mudel: a domain and facet level analysis“, *Journal of Personality Assessment*, 79 (august 2002), 4.

Albert **Rothenberg**, *Creativity and madness: New findings and old stereotypes* (London, Baltimore: The John Hopkins Press, 1990), 14–37, 60–64, 161, 163–169.

Albert **Rothenberg**, „Creativity, mental health, and alcoholism“, *Creativity Research Journal*, 3 (jaanuar 1990), 179–201.

Margina **Ruiter**, „Mania risk and creativity: A multi-method study of the role of motivation“, *Journal of Affective Disorders*, 170 (jaanuar 2015), 52–58.

Mark A. **Runco**, „Creativity and development: recommendations“, *New Directions for Child Development*, 72 (juuni 1996), 87–90.

Jüri **Saarma**, *Psühhopatoloogia* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2000), 111, 124–56.

Dean Keith **Simonton**, *Creativity in science: Chance, logic, genius and zeitgeist* (Cambridge: Cambridge University Press: 2004), 6, 14–39.

Robert **Sommer**, Barbara A. **Sommer**, "Ernst Josephson's art before and after a breakdown", *The Arts in psychotherapy*, 3 (jaanuar 2000), 165–170.

Susan **Spaniol**, „Art therapy with adults with severe mental illness“, in *Handbook of art therapy*, koost Cathy A. Malchiodi, (New York: The Guilford Press, 2003), 134.

Anna C. **Svensson**, Paul **Lichtenstein**, Sven **Sandin**, Christina M. **Hultman**, „Fertility of first-degree relatives of patients with schizophrenia: a three generation perspective“, *Schizophrenia Research*, 1–3 (märts 2007), 238–245.

„Johannes Saali elu ja tegevuse kroonika“, in *Johannes Saal. Elu metamorfoosid*, koost Tiiu **Talvistu**, (Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2006), 130–3.

„Johannes Saal enesest ja teistest“, in *Johannes Saal. Elu metamorfoosid*, koost Tiiu **Talvistu**, (Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2006), 168.

Tiiu **Talvistu**, „Saal troonimas üle Eesti kunsti“, *kunst.ee*, 1 (2007), 11.

Rajiv **Tandon**, „Schizophrenia and other psychotic disorders in DSM-5: clinical implications of revision from DSM-IV“, *Clinical schizophrenia & related psychoses*, 1 (aprill 2013), 16–19.

Tartu Kunstimuuseumi arhiiv, Väljavõtted Johannes Saali kirjadest abikaasale, (TKM TA 3:1/209), 13, 43, 44.

Tartu Kunstimuuseumi arhiiv, Johannes Saal. Eluloo kirjeldused ja muud märkmed, oktoober 1949–25. jaanuar 1951, (TKM TA 3:1/109A), 1, 3, 6.

Tartu Ülikooli Psühhiaatrikliinik, „MMPI“, kliinikum.ee/psyhhaatrikliinik/lisad/ravi/Kliiniline_psyhholoogia/psychhol/MMPI (26.03.2019)

Erik **Thys**, Bernard **Sabbe**, and Marc **de Hert**, „Creativity and psychiatric disorders: recent neuroscientific insights“, *Tijdschr Psychiatr*, 2011, 905–915.

Parallel Visions. Modern artist and Outsider art, koost Maurice **Tuchman**, Carol S. **Eliel**, (Los Angeles: Princeton University Press, 1993).

Ryan D. **Tweney**, „Presymbolic processes in scientific creativity“, *Creativity Research Journal*, 9 (aprill 1996), 163–172.

Vaino **Vahing**, „Johannes Saalist psühhiaatri pilguga“, in *Johannes Saal. Elu metamorfoosid*, koost Tiiu Talvistu, (Tartu: Tartu Kunstimuuseum, 2006), 57–76.

RHK 10/V – Psüühika- ja käitumishäired, Maailma Tervishoiu Organisatsioon, toim Veiko **Vasar** (Tartu: Tartu Ülikooli Psühhiaatrikliinik, 1993). Elektrooniliselt kättesaadav kliinikum.ee/psyhhaatrikliinik/lisad/ravi/RHK/RHK10-FR17 (24.03.2019; 10.03.2020)

McCay **Vernon**, Marjie L. **Baugham**, „Art, madness, and human interaction“, *Art Journal*, 31 (juuni 1972), 415.

Elaine **Walker**, Lisa **Kestler**, Annie **Bollini**, Karen M. **Hockman**, „Schizophrenia: etiology and course“, *Annual Review of Psychology*, 55 (märts 2004), 401–403.

Lixia **Wang**, Haiying **Long**, Jonathan A. **Plucker**, Qing **Wang**, Xiabo **Xu**, Weiguo **Pang**, „High schizotypal individuals are more creative? The mediation roles of overinclusive thinking and cognitive inhibition“, *Frontiers in psychology*, 9 (2018), 1–6, 9.

Lawrence **Warick**, Elaine **Warick**, „Edvard Munch. A study of loss, greif and creativity“, in *Creativity and madness. Psychological studies of art and artists*, koost Barry Panter, Mary Lou Panter, Evelyn Virshup, Bernard Virshup, (Aimed Press, 1995), 177–9, 183–6.

Joan **Weinstein**, „German Expressionism, Primitivism and Modernity“, *The Art Bulletin*, 75 (märts 1993), 184–5.

WHO, ICD-11, elektrooniliselt kättesaadav <https://icd.who.int/en/> (13.04.2019)

Ute **Wiedemann**, Wolfgang **Burgmair**, Matthias M. **Weber**, „The Highly Gifted Persons Study by Adele Juda 1927–1955. Pinnacle and End of Psychiatric Genius Research in Germany“, *Sudhoffs Archiv*, 2007, 20–37.

Helmi **Üprus**, „Johannes Saal“, *Kunst. Kujutava ja tarbekunsti almanahh*, 2 (1964), 24–5.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Eva Elise Oll,
(*autori nimi*)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Loovuse ja vaimuhaiguste psühholoogilised seosed. Johannes Saali näide“,
(*lõputöö pealkiri*)

mille juhendaja on Tõnis Tatar (PhD),
(*juhendaja nimi*)

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Eva Elise Oll
22.05.2020